

EGO

De dood heeft vele gezichten

thema nummer

nr. 1, januari 1998, 37e jaargang

Abonnementsprijs f 30,- per jaar, te storten op postbankrekening 480414 t.n.v. Hoofdkrijgsmachtraadsman HGV te Zeist.
Militairen ontvangen het blad op aanvraag zonder betaling.

Aan dit nummer werkten mee:
Leonore van Opzeeland
Cor Out
Leon Wecke
Karel Roskam

Speciale dank aan:
Jan Nauts
Leo van Bergen
Stef Kessels
Wim Hey

Tekeningen:
Willy Lohman
Tom Janssen
Jos Collignon
Cork
Stefan Verwey

Redactie:
Klazien van Brandwijk-Wiltjer
Joan Merens
Joost M. van Langen
Irma Ouwehand-Jacobs
Jan Sulman

Eindredactie:
Irma Ouwehand-Jacobs

Redactiesecretaris:
Fred Wilkens

Prepress/Lithografie/Druk:
Brouwer Utrecht B.V.

Adres redactie en administratie:
Bureau Hoofd krijgsmachtraadsman,
Coornherthuis, Oranje Nassaulaan 71,
3708 GC Zeist, tel. 030-6920906 of
030-6914436.

Bijdragen in EGO verschijnen op persoonlijke titel en vertegenwoordigen niet noodzakelijkerwijs de visie van de redactie of de dienst HGV.

Overname van artikelen en tekeningen is alleen toegestaan met bronvermelding.

INHOUD

- I Voorpagina
FOTO: GERARD VAN ERKELENS
- 2 Colofon en Inhoud
- 3 We weten niet waar de dood ons wacht
REDACTIONEEL
- 4 Angela Maes: Tragische dood door ongeval
JAN SULMAN
- 8 Maarten Schouten: "Ik ben vorig jaar bij negen begrafenissen geweest.... dat wens ik niemand toe".
WIM HEY
- I 2 Gedicht
JAN NAUTS
- I 3 Schoon Schip
WILLY LOHMAN
- I 4 "De stilte is de enige taal van de mens..."
Beschouwing over suicide
JAN NAUTS
- I 6 Het ongeval
KAREL ROSKAM
- I 7 Prikkel en In het Vizier
COR OUT
LEON WECKE
- I 8 Middenpagina
DIENST HUMANISTISCH GEESTELIJKE VERZORGING
- 20 Irina: dood van een pasgeborene
STEF KESSELS
- 22 De vele gezichten van de dood
KLAZIEN VAN BRANDWIJK-WILTJER
- 26 Rust in Vrede? Begraven in oorlogstijd.
LEO VAN BERGEN
- 30 Films
LEO VAN OPZEELAND
- 32 Doden op het witte doek: video tips
LEO VAN OPZEELAND
- 34 Boek: Euthanasie
JOAN MERENS
- 35 Vragen staat vrij
STEVEN
Adressen
- 36 Achterpagina
WILLY LOHMAN

We weten niet waar de dood ons wacht...

Laten we de dood zijn onbekendheid ontnemen, laten we hem regelmatig bezoeken, laten we aan hem gewend raken; laten we nergens zo vaak aan denken als aan de dood. We weten niet waar de dood ons wacht; laten we hem dus overal verwachten. De dood beoefenen is de vrijheid beoefenen. Wie heeft geleerd te sterven, heeft afgeleerd een slaaf te zijn. (Montaigne.)

Het lijkt in schrille tegenspraak met elkaar te zijn: de redactie van EGO wenst u vanaf deze plaats een gezond en gelukkig 1998 toe en begint het nieuwe jaar met een thema nummer over de dood.

De dood heeft vele verschijningsvormen: dood door ongeval; schuld; ziekte; euthanasie; eigen hand; moord; ouderdom; ramp; oorlog.

Over al deze vormen is al veel nagedacht, geschreven, gefilosofeerd, gedebatteerd, gefilmd en gesproken. Dus waarom toch een thema nummer over de dood?

In de voorbije jaren hebben een aantal gebeurtenissen het leven van verschillende militairen gekost. Daarnaast komen, door uitzendingen, meer en meer werknemers van defensie in aanraking met de dood. Soms manifesteerde de dood zich massaal. Zoals het ongeluk op vliegbasis Eindhoven en de genocide in Rwanda of Bosnië. Soms individueel, doordat een collega verongelukt of zelf kiest voor de dood.

Nabestaanden en ooggetuigen zullen nog lange tijd met de dood leven.

In het leven van iedereen komt de dood ten minste eenmaal voor; de eigen dood. Maar vaak kennen we de dood al eerder,

doordat vrienden, ouders, kinderen, bekenden en collega's

sterven. Iedereen reageert anders op de confrontatie met de dood van een ander mens, zelden laat een dood van een naast medemens geen indruk achter.

Soms vertellen mensen over wat hun favoriete wijze van sterven zou zijn. Of wat hun de meest afschuwelijke dood lijkt.

Soms kiezen mensen zelf voor een manier van sterven: wat voor hun na-be-staanden een groot dilemma in kan houden.

Vaak hebben de mensen geen keus, dan overkomt de dood hen, met alle gevolgen voor de nabestaanden.

De dood is onlosmakelijk met het leven verbonden en is niet te vermijden. Toch wordt het praten over de dood doorgaans vermeden. Nabestaanden kunnen daar over meepraten. De dood is geen makkelijk onderwerp, praten over de dood houdt in dat mensen zich realiseren dat niet alleen hun naasten, maar ook zichzelf zullen sterven. Wie wil daar nou over praten?

In dit nummer vertellen mensen over hun confrontaties met de dood. Ouders die op verschillende wijzen een kind verloren; geestelijk verzorgers die stervenden en nabestaanden bijstonden en Maarten Schouten, die in de afgelopen periode in zijn functie als Bevelhebber der Landstrijdkrachten vele begrafenissen bijwoonde. In dit nummer verder een bijdrage van de historicus Leo van Bergen. Het schetst aan de hand van persoonlijke getuigenissen het meest gruwelijke beeld van de dood: massaal begraven. In een blad voor mensen inde Krijgsmacht, bij uitstek de organisatie die met oorlog en dood te maken kan krijgen, willen we dat niet vermijden.

De redactie wenst een ieder die in de afgelopen periode een confrontatie met de dood heeft gehad, veel sterkte en steun in het verwerken ervan.

de redactie

Angela Maes

Frans en Rika Maes hebben het druk met het zoeken naar huizen. Hun tweede periode Duitsland zit erop. Ze hebben besloten terug te gaan naar Nederland. Het liefst zouden ze in de buurt van Weert gaan wonen. Frans heeft daar zijn wortels en Rika doet daar niet moeilijk over.

Waarschijnlijk verschillen ze daarin niet zoveel van andere gezinnen van militairen. Wat haar betreft had het echter ook 't Harde mogen zijn. Zij heeft goede herinneringen aan het wonen daar.

De laatste jaren Duitsland zijn tegelijkertijd de moeilijkste jaren uit hun huwelijk geweest. Op 22 mei 1993 verloren zij Angela, hun enige dochter. Ze was nog maar 22 jaar toen zij stierf als gevolg van een onvergetelijk auto-ongeluk. Ouders dus die een kind verloren. Na enige aarzeling wilden ze nog een keer hun verhaal doen. Het gesprek dat ik met hen had, was openhartig. Ze vertelden wat het indertijd voor hen betekende het schokkende nieuws van het verongelukken van hun dochter te horen. Ze vertelden ook wat aan het gebeuren vooraf ging en hoe ze later om zijn gegaan met hun ervaringen.

F. Op het moment dat het fatale ongeluk gebeurde woonde Angela al niet meer bij ons. Hetzelfde gold ook voor onze oudste Edwin, die 26 jaar was toen Angela stierf. Angela woonde op dat moment samen met haar vriend ergens in Elburg. Omdat haar vriendin Ingrid verkering had met een TS'er, die in Seedorf was gelegerd, kwamen ze vaak samen deze kant op. Ze bleven dan doorgaans bij ons logeren.

R. Toen het ongeluk gebeurde was het echter anders dan de keren daarvoor het geval was. Je moet weten dat Ingrid een broer in Selsing had wonen. Haar ouders waren daar toen om het huis wat op te knappen. Ingrid zelf was bij haar vriend zodat ze ook makkelijker haar ouders nog kon zien.

F. Het was inderdaad anders die

dagen. Je moet je voorstellen: het was in de week van Hemelvaart en ik hoefde niet alle dagen op de kazerne te zijn. We hadden alle tijd om weer eens ouderwets met elkaar te praten. De laatste tijd was het daar nauwelijks van gekomen.

R. Het ging ook over voor Angela belangrijke beslissingen. Ze vertelde ondermeer dat zij overwoog weg te gaan bij haar vriend. Eigenlijk had ze alles al zo'n beetje gepakt. Deze dagen zou ze er nog wat over nadenken, maar de beslissing had ze eigenlijk al wel genomen. Al enige tijd had ze het gevoel niet langer bij hem te willen blijven.

F. Misschien vind je het raar, maar ik geloof een beetje in voorbeschikking. Zo hebben achteraf ook deze dagen samen een bijzondere betekenis gekregen. Het was alsof het zo moest zijn. Als we erop terug kijken dan hebben we steeds het gevoel, dat er op allerlei momenten een stand van zaken, een soort balans op gemaakt werd.

Kunnen jullie iets vertellen over het wanneer en hoe jullie voor het eerst vernamen van het ongeluk?

R. Ik zal eerst iets vertellen over wat er aan vooraf ging. De vrijdagavond na Hemelvaart wilde Angela naar Zeven. Ze kwam daar vaker in de "Alte Gärberei", een soort bar, waar ze vrienden dacht te ontmoeten. In ieder geval dacht ze, dat Ingrid en haar vriend Ronald daar ook zouden komen. Ik heb haar op de bewuste avond naar Zeven gebracht. Vanzelf wist ik op dat moment nog niet, dat ik haar voor het laatst levend naast me zou zien. Het was die avond slecht weer. Het regende onophoudelijk. Die avond was ogenschijnlijk net als andere avonden.

Angela belde niet of we haar op zouden halen. Voor ons niet om ongerust over te worden. Onze dochter had haar zaken doorgaans goed geregeld. Ze zou wel thuiskomen, dachten we. Frans ging dan ook gewoon naar bed. Ik bleef om nog steeds onduidelijke redenen op. Ik voelde onrust, een onbestemd gevoel maakte zich in toenemende mate van mij meester. Ik kon het geen plaats geven. De hele nacht bleef ik op en een groot deel daarvan stond ik voor het raam. Tegen 7 uur 's morgens zag ik plotseling twee auto's de straat in rijden met een

BFG kenteken. Op dat moment wist ik, dat er iets mis was. Ik heb toen onmiddellijk Frans gewekt. Toen er gebeld werd bleken het Harry van Nieuwenhoven van de MDD en de aalmoezenier Marc van Lieshout te zijn. Ze vertelden ons van het ongeluk en ook dat Angela nog een aantal uren had geleefd. Het was alsof de wereld voor ons instortte.

F. Om tien over twee 's nachts is het gebeurd. Angela was inderdaad Ingrid en Ronald tegen het lijf gelopen. Toen ze het tijd vonden om naar huis te gaan, besloten Ingrid en Ronald even langs Elsdorf te rijden om Angela thuis te brengen. 'Je hoeft dan ook je moeder niet te bellen', hadden ze nog gezegd. Bij Zeven-Aspen, vlak achter het bordje bebouwde kom is het gebeurd. In de slip geraakt. Ronald verloor vervolgens de macht over het stuur en reed frontaal tegen een lantaarnpaal. Ingrid was op slag dood. Ze brak haar nek. Ronald werd uit de auto geslingerd. Hoewel hij even buiten kennis moest zijn geweest, raakte hij slechts licht gewond. Angela werd door de achterruit op straat geslingerd. Met zeer ernstig hersenletsel bleef ze

daar liggen. Ze is waarschijnlijk tegen zessen overleden.

Hoe kwam het dat jullie dan pas zo laat in kennis werden gesteld?

F. Angela had slechts een pasje bij zich met de naam Maes er op. In Seedorf waren op dat moment een tweetal mannen met die naam gelegd. Het kostte de KMar dus even tijd om uit te zoeken om wie het nu precies ging. Hoewel het me wel dwars zit. Anders hadden we haar misschien toch nog levend gezien.

R. Weet je wat ik zo erg vond? Ik heb haar niet meer warm gevoeld. Eenmaal in het ziekenhuis was ze al helemaal koud. Was ze nog maar warm geweest. Het zou me zo geholpen hebben met het afscheid nemen. Nu was alles kil!

F. Het is goed, dat we zoveel regelen moesten die dag. Anders zou je zelf ook helemaal afknappen. Je leest weleens het een en ander in de krant. Als je het jezelf overkomt valt er weinig te begrijpen. Daarom zijn we ook zo blij, dat we haar woensdag, donderdag en vrijdag nog bij ons hadden. We hebben zoveel gepraat. Zoals je weet was

mijn broer Jan legeraalmoezenier. Hij was bij de luchtmacht. Omdat Jan rond die tijd zijn 25jaar priesterjubileum zou vieren, spraken we af er met elkaar naar toe te gaan. Angela was erg op Jan gesteld. Donderdag nog zei ze: 'Jan heeft me gedoopt, hij zal me trouwen en ook begraven!' Is het achteraf niet bijzonder dat ze toen ook over begraven sprak?

Is dat laatste ook gebeurd?

F. Jan heeft het niet aan gekund en dat begrijpen we. Voor de crematie hebben Schaars Vermeulen en Marc van Lieshout de kerkdienst geleid. Het was wel fijn voor ons, dat Jan in de liturgie een bijdrage in de dienst heeft gehad. Weet je wat ook zo betekenisvol voor ons is geweest? Rika en ik zijn vlak voor Angela's dood nog in Lourdes geweest. Schaars Vermeulen vroeg me in mijn functie van kazernecommandant mee. Omdat je als Rooms-katholieke jongen daar toch een keer geweest moet zijn, ben ik op zijn verzoek ingegaan. Ik ben zo blij dat Rika mee is geweest ondanks het feit dat zo'n bedevaart voor haar aanvankelijk minder betekenis

IN DE LIEFDE ALTIJD ALLEEN?

**Waar ben jij als ik van binnen huil
en alles van buiten in orde lijkt,
je laat me dan alleen
terwijl je er toch blijkt te zijn.**

**De bittere eenzaamheid
voegt zich in het blok
van zwijgend verdriet
dat zich in mij
heeft vastgegoten.**

**Waar ben jij als het van binnen schreeuwt
en jij je ooit met de schijn van gezelschap
terwijl ik mijzelf beschaamd het zwijgen opleg,
hoe kan ik van je houden.**

**De klaaglijke liefde
smelt samen in de twijfel
van ultieme eenzaamheid
die zich aan mij
heeft vastgeklemd.**

Jan Nauts

had. Het was heel goed daar. Daarom begrijp ik het ook niet, dat toen dat Marc van het ongeluk vertelde, Rika als één van de eerste dingen zich afvroeg of ze 'daarvoor' naar Lourdes was geweest. Ik hoor het haar nog zeggen. Op dat moment vond ik dat ongepast.

Als je dat nog zo precies herinnert, moet het je geraakt hebben. Weet jij, Rita, het ook nog, dat je dat zei?

R. Ik kan dat best gezegd hebben. Wat ik er dan mee bedoeld zou kunnen hebben, weet ik zo niet meer.

Wat betekende Lourdes voor jou?

R. Lourdes was ook voor mij achteraf heel bijzonder. We waren samen met duizenden mensen. Midden tussen al die onbekenden kwamen we de kleuterjuffrouw tegen van Angela. Achteraf leek het of dat in gesprekken en ervaringen het afscheid van Angela zich aankondigde. Misschien is dat de betekenis geweest van hetgeen ik gezegd zou hebben. Anderzijds ben ik waarschijnlijk ook boos geweest. In ieder geval vol on-

begrip. Daarnaast heeft het geloof voor mij ook een wat andere betekenis dan voor Frans. Wij moesten thuis altijd van alles. Vandaar ook een zekere gereserveerdheid van mijn kant. Bij Frans is het geloof een onlosmakelijk deel van de Midden-Limburgse cultuur waaraan hij zich altijd verwant is blijven voelen. Hoewel ik het niet zeker weet, kan het best zijn dat die verschillen tussen ons toen bleken. Het is vanzelf wel pijnlijk dat Frans dat toen zo heeft beleefd.

Wat was Angela voor meisje? Hoe herinneren jullie haar?

R. Als kind was ze lang niet even makkelijk. De moeder van Frans paste eens op. Angela zei toen zo 'ongelooflijk' moe te zijn. Ze ging naar bed toe. Even later ging dan het raam open. Ze klom vervolgens via het balkon en een schutting naar buiten om uiteindelijk na uren weer thuis te komen.

F. Ik heb haar inderdaad nogal eens toe moeten spreken. Anderzijds was ik tegelijkertijd ook ongelooflijk trots op haar.

R. We waren echt moeder en

dochter. Ze presteerde het om zes uur 's-morgens thuis te komen en me dan onmiddellijk uit bed te halen omdat ze even nog wat moest vertellen.

Hebben jullie nog met de ouders van Ingrid gesproken?

F. Op zaterdagavond zijn we nog in Selsingen geweest om de ouders van Ingrid te bezoeken. We kenden de mensen nog uit 't Harde. Hij was een gepensioneerde adjudant. Wat we gemeenschappelijk hadden, was het verlies van onze beide dochters. Op zo'n moment is het moeilijk ordening te brengen in je gedachten. Dat kan ook niet als je de grond onder je voeten weg voelt glijden. Alles doet dan pijn. Omdat de KMar alleen maar een adres had uit Nederland waren ze daar druk aan het zoeken gegaan naar familie. Achteraf nog een geluk dat wij konden zeggen, dat ze in Selsingen waren. Op die manier hoefden ze het niet te horen door middel van een goed bedoeld telefoontje.

Overigens wilden we om allerlei redenen niet dat beide kinderen tegelijkertijd werden begraven of gecremeerd. Ik geloof dat Ingrids ouders dat graag anders

hadden gezien. Belangrijk voor ons was ondermeer een rouwdienst in de kerk. De ouders van Ingrid gaven de voorkeur aan een bijeenkomst in de aula. Het belangrijkste voor ons was echter dat we samen met Edwin onze dochter en zusje wilden cremieren.

Hebben jullie Ronald ook nog ontmoet?

R. In eerste instantie heeft vooral de raadsman Jacques van den Blink zich bekommerd om Ronald. Ook later heeft Jacques hem geprobeerd zo goed mogelijk te begeleiden. We hebben samen Ronald gesproken op het kantoor van de humanistisch geestelijke verzorging. Vooral ik wilde hem graag zien. Waarom weet ik niet precies. In ieder geval wilde ik hem vooral zien als mede-slachtoffer en zeggen, dat ik niet boos op hem was.

F. Voor mij was het minder eenvoudig hem te ontmoeten. Ik heb heel wat weerstand moeten overbruggen. Daarom ook kon ik het gedrag van Rika niet zo goed begrijpen. Ik heb hem een hand gegeven. Op dat moment was voor mij de kous af. Ik had behoefte aan afstand. Zeker la-

ter ben ik erg boos op Ronald geweest. Vooral nadat ik van de KMar had gehoord, dat hij veel te hard had gereden in het bar slechte weer van die bewuste avond en dat daarnaast zijn auto ook nog gladde banden had, kon ik Ronald maar moeilijk verdragen. Later is Jacques nogeens een keer met Ronald bij ons thuis geweest. Ik heb toen gezegd alles voor hem te willen doen wat in mijn vermogen lag. Tegelijkertijd wist ik dat ik meer met mijn verstand sprak dan met mijn gevoel.

Zijn er nog specifieke dingen bij gebleven?

F. Naast veel betrokkenheid ook ongelooflijk veel onbenul en klungelige uitspraken. Nog geen week na de begrafenis werd ik aangaande een mess-activiteit bijna verweten me thuis op te sluiten. Het leven ging immers gewoon door. Ik moest maar weer eens een goede borrel nemen.

R. In de gezinswinkel vroeg iemand me een paar dagen na de crematie of ik het al had verwerkt. Wat me echter vooral ook bij is gebleven is de betutteling in het ziekenhuis. 'Of we ons

kind nog wel wilde zien. Het was eigenlijk beter misschien van niet'. Wat dacht je van de KMar. Voor onderzoek hadden ze Angela's kleren naar een laboratorium gebracht. In eerste instantie wisten ze niet waar ze gebleven waren. Omdat ze nogal besmeurd waren met bloed, dachten ze later dat we ze niet terug wilden hebben. Er werd veel voor je gedacht zonder met je te overleggen!

F. Hoewel het waar is dat er nogal wat waren die wisten wat goed voor je was, bleken er gelukkig ook heel wat echte vrienden. Op die momenten leer je ze wel kennen. Ik heb in die dagen ook heel veel respect gekregen voor de MDD. Wat ze daar voor me hebben geregeld en gedaan was bijzonder. Hetzelfde gold voor de g.v.-ers. Heel lang heb ik nog moeite gehad met de rechtzaak. Hoewel ik nooit de behoefte heb gehad aan een strenge straf voor Ronald, heb ik nooit kunnen begrijpen dat hem slechts verkeersovertredingen ten laste zijn gelegd. Was onze dochter dan niet dood?

Jan Sulman

EEN GESPREK MET BEVELHEBBER SCHOUTEN

Het lijkt in deze roerige tijden geen pretje om de baas van de landmacht te moeten spelen. Personeelsreducties, reorganisaties, het sluiten van kazernes en risicovolle uitzendingen bepaalden de afgelopen tijd in sterke mate in de media het beeld van de KL.

Regelmatig konden op de werkvloer kreten worden genoteerd als *Dacht je nu echt dat ze daar in Den Haag mee zitten?* en *Die grote jongens die doen maar*.

Om er achter te komen of de KL werkelijk door een technocratische generaal wordt geleid vroeg EGO een gesprek aan met l.gen. Maarten Schouten, de Bevelhebber der Landstrijdkrachten.

De gestelde vragen hadden niet als oogmerk of de BLS over de nodige vakbekwaamheid beschikt. Dat zal ongetwijfeld en bovendien ligt daar niet direct de interesse van een blad als EGO. Het was er veel meer om te doen een beeld te krijgen van de mens Schouten. Doet de BLS maar wat of heeft hij wel degelijk oog voor de effecten van zijn beleid voor "zijn" mensen? Kortom de opdracht was te trachten gewaar te worden of ook de BLS gewoon een mens van vlees en bloed is. Oordeelt u zelf.

Ter inleiding leg ik u tien vragen voor met het verzoek daar kort op te reageren:

Wat is uw favoriete TV-programma?
Alle actualiteitenprogramma's met een voorkeur voor Nova en Netwerk.

Hoe belangrijk is voor u vrije tijd?
(aarzelend) ... Vrije tijd is voor mij een wat vreemd begrip ... Ik moet eerlijk zeggen dat ik mij er wel eens zorgen over maak dat ik mij zo weinig zorgen maak over het feit dat ik zo weinig vrije tijd heb. Mijn vrouw critiseert mij daar regelmatig op ... Zelf mis ik het niet. Ik ben geen workaholic maar ik vind het werk buitengewoon interessant en dat het wat tijd kost neem ik graag voor lief.

Waarom raakt u ontroerd?

Wat mij ontroert zijn zaken als een herdenkingsdienst in het kader van de Herculesramp of de jaarlijkse herdenkingsdienst van de KL waarbij stilgestaan wordt bij diegenen die het afgelopen jaar zijn overleden. Dat soort bijeenkomsten gaan mij niet in de "kouwe kleren" zitten.

Van wie heeft u het meest geleerd?

(heel beslist) Van mijn vader. Mijn vader is wat dat betreft altijd een voorbeeld geweest. We waren het over een heleboel zaken oneens, in het bijzonder over allerlei politieke zaken. Dan was het vaak een geweldige vechtpartij thuis. Toch heb ik altijd in die oude socialisten, zoals mijn vader, gewaardeerd hoe zij over de maatschappij dachten. Een aantal van die zaken heb ik

wel een plaats in mijn leven gegeven.

Wat waardeert u het meest in uw vrouw?

Het feit dat ze mijn maatje is. Je hebt in het leven iemand nodig die complementair aan je is, die je aanvult, die je helpt.

Waarom bent u het meest gehecht?

Wanneer ik mijn vrouw en kinderen buiten beschouwing laat dan is dat mijn hond.

Kijkt u op maandagmorgen naar de voetbaluitslagen in de krant?

Ik kijk niet naar allerlei specifieke uitslagen en lees ook niet alle verslagen. Omdat ik van oudsher een typische Feyenoordfan ben lees ik wel altijd, dus ook nu in deze mindere tijden, misschien wel tegen beter weten in, het wedstrijdverslag van Feyenoord.

Wat is uw grootste angst?

(lange stilte) ... Ik weet niet in welke diepte de vraag is bedoeld ... Waar ik het meest bang voor ben is over een paar jaar geen baan meer te hebben, inactief te moeten worden. Ik heb voor mezelf nog niet een omliggende invulling voor de periode na mijn diensttijd. Angst is misschien een groot woord maar ik zie er wel als een berg tegenop. Ik betrap mezelf er regelmatig op dat ik het denken erover ook steeds voor me uitschuijft. Het is toch vrij normaal wanneer je over een paar jaar de dienst verlaat je er zo langzamerhand eens over gaat nadenken wat of je dan zal gaan doen. Wanneer ik daar soms mee bezig ben dan bemerk ik dat ik het weer snel terzijde schuif in de

trant van "dat zien we tegen die tijd wel". Het feit dat het iedere keer weer bovenkomt geeft onmiskenbaar aan dat ik bang ben in een zwart gat te vallen.

Bent u bang voor de dood?

Ik kan gemakkelijk over de dood praten. Het maakt onvermijdelijk deel uit van het leven en het zal dus wel komen. Voor de dood als zodanig ben ik niet bang, wel voor de manier waarop. Een lijdensweg kan mij behoorlijk verontnemen, niet de dood als zodanig.

Wat is uw devies?

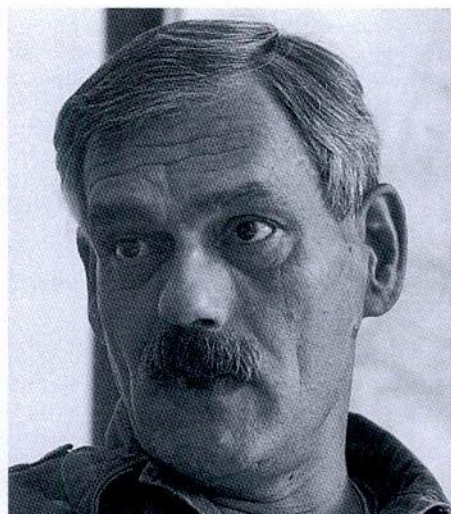
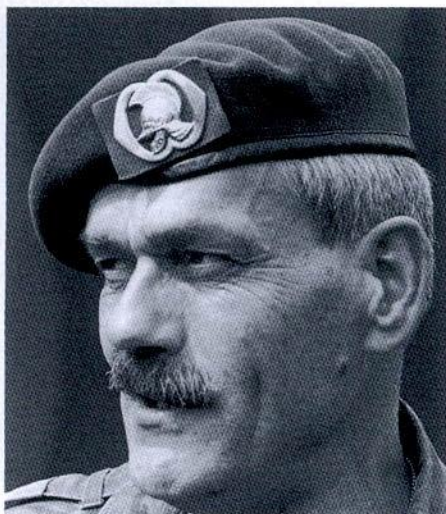
Een goed humeur houden en eerlijk te zijn. Dat is kernachtig samengevat zoals ik ook in dit bedrijf probeer mijn werk te doen. En eerlijk zijn is niet gemakkelijk. Het betekent namelijk soms ook heel hard te moeten zijn ten opzichte van mensen en dat is niet altijd iets waar ik van tevoren met plezier naar uitkijk. Eerlijkheid vind ik eigenlijk het meest dominante in mijn bestaan.

Het zijn hectische tijden voor de KL. Er is een gigantische reorganisatie aan de gang, kazernes gaan dicht en er is onrust bij de beroeps onbepaalde tijd in verband met overtoolligheid. Het lijkt mij geen pretje om de baas van de landmacht te moeten spelen.

Laat ik voorop stellen dat ieder bevelhebber in zijn tijd zijn problemen heeft gehad. Het is heel gemakkelijk om te roepen dat mijn problemen veel groter zijn dan die van de bevelhebber vijftien jaar geleden. Die was, in zijn perceptie, ook met gigantische problemen bezig. Het is heel moeilijk daar een waardeoordeel aan te verbinden.

Toegegeven, het is geen pretje, maar het is wel iets waarvoor je aangesteld bent om leiding te geven aan die organisatie en te proberen, met al die zaken als gegeven, een goede koers uit te zetten die tot iets leidt.

U hebt het over overtoolligheid. Die overtoolligheid heb ik, weliswaar met een stukje botte bijl, in mijn visie opgelost. Gegeven de organisatiestructuur die ik nu heb, kan ik zeggen dat er geen overtoolligheid meer is die leidt tot een gedwongen vertrek van mensen uit de organisatie. Dat betekent dat je dat min of meer als afgerond kunt beschouwen en

dat je tegen de mensen kunt zeggen : ik wil niet meer praten over overtolligheid maar over professionaliteit, naar de toekomst toe. Als je het hebt over reorganisaties dan zijn die voor 70 à 80 procent achter de rug. Er komen er, helaas, nog wel een aantal aan in het kader van de herschikking gevechtskracht, maar dat vind ik reorganisaties die je zelf bedenkt omdat je denkt dat de organisatie daarvoor beter gaat lopen. Die neem ik daarvoor op de koop toe. Niet dat ik me niet realiseer dat dat aan de basis niet weer tot de nodige verhuizingen en opschudding zal leiden maar uiteindelijk kom ik dan tot een organisatie, dat geven de middelen, op z'n best voor zijn taken is voorbereid.

Tegelijkertijd, dat speelt natuurlijk ook mee, is het de functie van je leven, dat is de andere kant van de medaille. Er kan er maar één keer in de drie à vier jaar één bevelhebber worden ...

Wanneer je als achttienjarige jongen begint op de KMA en je wordt bevelhebber ... Precies!

Een bevelhebber kan, door alles wat er op hem afkomt, kopje onder gaan maar het kan ook zo zijn dat zo'n man, juist door alle moeilijkheden, door het aanwenden van zijn creativiteit en inventiviteit, denkt : aan die uitdaging wil ik wel gaan staan.

Dat ben ik met u eens, zolang het gaat over zaken als structuur, organisatie, enz. Maar die vraag is mij ook weleens een paar keer gesteld toen het ging over de overtolligheid van het personeel, toen merkte een journalist op "het is ook wel een uitdaging". Toen was mijn antwoord : Ik vind het best dat u het zegt maar in dit verband wil ik niet praten over een uitdaging. Je moet je natuurlijk wel realiseren wanneer je over mensen praat dat die mensen aan de basis het een zorg zal zijn of de bevelhebber vindt dat hij een leuke functie heeft gekregen met een uitdaging. Dat vind ik een grie-

zelige gedachte. Ik zit hier niet om te kicken op mijn intellectuele gaven om problemen op te lossen, ik zou maar wat graag willen dat die problemen er niet waren. Gegeven het feit dat die problemen er zijn, zeg ik, natuurlijk zijn dat allemaal uitdagingen die je hebt.

Laat ik er nog dit aan toevoegen. Ik verveel mij geen moment en ik doe het nog steeds graag : ik sta met plezier op, hartstikke vroeg, ik kom 's avonds fluitend thuis en ik slaap binnen een minuut wanneer ik op bed lig. Dat zijn voor mij tegelijkertijd de criteria op grond waarvan ik kan zeggen dat ik nog steeds lekker in m'n vel zit.

“Ik ben vorig jaar bij negen begrafenissen geweest ... dat wens ik niemand toe”

De krijgsmacht is er om, in het uiterste geval, georganiseerd geweld toe te passen. Betekent dat nu dat militairen kicken op het ingezet worden voor een robuust optreden?

Militairen kicken niet op geweld, welnee. Waarom willen BBT'ers, want dat is vaak de relatie die bij een dergelijke vraag wordt gelegd, naar uitzendingen toe? Is dat vanwege het avontuur, het kicken op geweld? Dan zeg ik nee. Ik denk dat zo'n BBT'er, gegeven het feit dat wij die nieuwe taken hebben, een uitzending wel ziet als één van de elementen van zijn in dienst komen. Ik denk dat de man toch komt om iets anders mee te maken dan wanneer hij bij Albert Heyn vakken zou vullen, dat geldt voor meer banen maar zeker specifiek voor een baan in deze organisatie. Ik vind dat de mensen, die een poos in het kader van SFOR of IFOR in voormalig Joegoslavië hebben gewerkt, met een stukje toegevoegde waarde terugkomen. Ik spreek in dit verband met veel, heel jonge mensen die, ik zeg niet plotsklaps volwassen zijn geworden, maar

die wel een stukje levenswijsheid hebben opgedaan waar ik zo nu en dan versteld van sta. Mensen die zeggen dat ze blij zijn te hebben ervaren dat er meer is op deze wereld dan een discotheek bezoeken, naar het voetballen gaan of in een kroeg wat bier drinken. Ik denk zeker niet dat mensen kicken op geweld, ik denk wel dat mensen het in een situatie geplaatst worden die anders is dan anderen om hen heen als apart ervaren.

Het lastige van het hedendaagse militaire beroep is dat het geweld moet worden ingeoeft, dat ze uitgezonden kunnen worden met een niet geheel risicoloze

opdracht en dat je tegelijkertijd er voor moet waken dat niet al te gemakkelijk de rem er af gaat.

Dat is een buitengewoon ingewikkelde zaak. Een van de belangrijkste zaken die in mijn gedragscode staat is professionaliteit. Dat is toch, hoe vreemd dat moge

klinken, voor de nieuwe KL een geheel ander begrip als dat het vroeger was. Ten tijde van de Koude Oorlog was de krijgsmacht er om in dat ene voorkomende geval massaal geweld toe te passen. De bijbehorende professionaliteit werd eigenlijk op een buitengewoon hoog niveau bepaald. Toen ik brigadecommandant was heb ik mij nooit behoeven af te vragen wat proportioneel geweld was. Wanneer er het een en ander van de andere kant van de Elbe kwam dan was het mijn taak met mijn brigade, met alle mogelijke middelen, dat tegen te houden. Geweld was heel massaal.

Nu ligt die vraag van het proportionele geweld op de schouders van de sergeant en zijn gevechtsgroep op OP-alfa ...

Precies! Dat betekent dat dat denken over professionaliteit van dat hele hoge niveau terecht is gekomen op het sergeantenniveau. Dat is nu precies de reden waarom er een gedragscode moest komen omdat dit soort dingen veel essentiëler zijn komen te liggen dan vroeger. Het is de sergeant, die aan een roadbloc

staat, die zich plotseling moet afvragen, gelet op de situatie die is ontstaan, wat proportionaliteit is. Die zal moeten afwegen mag ik schieten, draagt het bij, is het erg als de man die moeilijkheden maakt voorbij gaat of er vandoor gaat, enz. In feite een heleboel aspecten waar ook de politieagent zich voor gesteld ziet bij aanhouding. Op sergeant- en luitenantniveau verwachten wij dat deze mensen ook dit soort afwegingen maken. Dat is een hell of a job.

Nederland neemt actief deel aan VN-operaties. Dit houdt automatisch in dat het personeel gevaarlijke risico's dient te aanvaarden. Het zijn uw mensen. Voelt u zich verantwoordelijk voor het uitzenden van uw mensen? Waaruit blijkt dat?

Natuurlijk voel ik mij verantwoordelijk voor het feit dat ik mijn mensen moet uitzenden, laat daar geen misverstand over bestaan.

Aan de andere kant moet je, ook als bevelhebber, je plaats in de machinerie weten. In een gezonde situatie, en die is gelukkig gezond, word ik uitgebreid geconsulteerd in de gehele voorbereidingsfase van een uitzending, zelfs als de Chef Defensie Staf, want dat is natuurlijk de militaire adviseur van de minister, zijn adviezen naar de minister formuleert, dan is de bevelhebber van het betrokken krijgsmachtdeel -en voor het geval het alledrie de krijgsmachtdelen betreft zijn het alle bevelhebbers- daarbij aanwezig. Het is dus niet zo dat ik een advies geef naar de CDS en deze op zijn beurt er nog eens op kauwt en kijkt, wat hij natuurlijk wel mag, en het dan naar de minister stuurt. Ik ben in ieder geval bij de presentatie van zulke zaken aan de minister aanwezig en heb alsdan altijd de mogelijkheid om, vanuit mijn verantwoordelijkheid, de minister nog op allerlei zaken te wijzen. Daarna krijg je het politieke traject. Ik verahul niet dat ik, wat dat betreft, toch een beetje calvinistisch in elkaar zit. Wanneer de politiek, regering en parlement, een besluit hebben genomen, en ik ga er vanuit dat er geen onzin dingen gebeuren want dan kom je op het terrein van de persoonlijke ver-

antwoordelijkheid, uitgaande gezonde besluitvorming dan laat ik mij leiden door het oude adagium van Michiel de Ruyter : Ik ga daar naar toe waar de Staten mij zenden.

De operationele verantwoordelijkheid, vanaf het moment dat ze daar zitten draag ik over, die ligt vanaf dat moment bij de CDS. Ik blijf natuurlijk wel verantwoordelijk voor de verzorging, het instand houden van de organisatie daar, de personeelszorg en alles wat daaraan is gerelateerd, dat is en blijft een zaak van de BLS. Ik heb daar o.a. een staf voor van meer dan zestig man die daar 24-uur per dag mee bezig is. En ik ga daar ook zelf regelmatig naar toe. Je zou kunnen zeggen dat het een CDS-zaak is maar ik kom er net van terug (eind november.WH) om mij ook persoonlijk op de hoogte te stellen van het één en ander. Gaat het goed, gaan er dingen mis, wat is er mis, wat kan ik er aan doen, moet ik overleggen met de CDS, enz. Dat doe ik, zoals ik al zei, regelmatig. Volgende maand met oud en nieuw ben ik er weer.

Mijn betrokkenheid bij de mensen in het veld, als die vraag mede opgesloten lag in de formulering, is groot.

Wat gaat er in u om wanneer op uw bureau een briefje wordt gelegd met de mededeling dat er iemand tijdens de uitoefening van zijn taak om het leven is gekomen?

Ieder mensenleven is er één, laat ik dat vooropstellen. Toch maakt het voor mij heel veel uit wat er is gebeurd en onder welke omstandigheden. Als iemand op maandagmorgen van verlof terugkeert en in de mist ergens tegen een lantaarnpaal rijdt dan neem ik daar kennis van. Zolang je de man of vrouw niet in persoon kent ... wekt dat niet echt veel emotie op. Het klinkt wellicht wat hard maar in feite gaat het in zo'n geval om iemand die toevallig lid is van je organisatie. De zaak komt natuurlijk veel dichter bij wanneer een dodelijk ongeval te maken heeft met operationele omstandigheden. Wanneer ik tijdens een bezoek aan de troepen in Bosnië een poosje met iemand heb gesproken en ik hoor twee dagen later dat die knaap om het leven is gekomen dan raakt je dat veel dieper. Voor die ouders maakt het allemaal niet uit of die jongen tegen een lantaarnpaal is gereden of in een ravijn is gevallen in Bosnië, toch is mijn betrokkenheid vanuit je emotie er heel anders bij. Wanneer het een collega uit mijn staf is die tegen een lantaarnpaal rijdt is het ook weer een andere emotie. Betreft het een overlijden in relatie tot de taakuitoefening dan is er sprake van een andere emotie. Niet alleen omdat je je verantwoordelijk voelt voor het feit dat de man daar zat maar ook vanwege je verantwoordelijkheid die je hebt gehad in dat voortraject. En dan maakt het ook weer uit of er daardoor een ongeval gebeurt of dat er een incident losbarst waarbij een aantal mensen worden doodgeschoten. Dan krijg je ogenblikkelijk die loop terug van "hadden we maar zus of zo". Afhankelijk van waar en hoe emotioneert je zoiets wel.

(zacht) ... Ik heb nog nooit zoveel begravenissen meegemaakt als vorig jaar ... allemaal jonge mensen van in de twintig, de leden van het omgekomen muziekkorps ... later nog die twee man die in het ravijn zijn gestorven ... Ik ben vorig jaar bij negen begravenissen geweest ... dat wens ik niemand toe ...

Ik vind het zo knap van ouders in zo'n situatie dat ze mij niet als een soort bliksemafleider gebruiken, in de geest van "jij hebt het gedaan" of "jouw verantwoordelijkheid". Je staat er iedere keer weer versteld van hoe mensen het waarderen dat je er bent ... Ik heb daar iedere keer dubieuze gevoelens bij ... Ik ga daar naar toe omdat ik vind dat ik er naar toe moet gaan. Aan de andere kant ben je van binnen een beetje bang voor het verwijt wat je misschien ten deel valt ... ook al is iedere keer de reactie dat men het zeer op prijs stelt dat je er namens de organisatie bent. Zoals ik al zei, ik ga er met heel gemengde gevoelens naar toe en ik kom er met heel gemengde gevoelens vandaan ...

Na de val van De Muur, eind 1989, braken er roerige tijden aan voor de krijgsmacht, de landmacht in het bijzonder: reorganisaties, reducties en ook nog een andere taakstelling te weten uitzendingen. Hoe belangrijk is de zorg voor het personeel?

Heel belangrijk. We hebben een geneeskundige dienst, een maatschappelijke dienst, we hebben geestelijke verzorgers en psychologen. Daar gaat weleens iets mis, door bijvoorbeeld bureaucratie, maar het is er en het moet natuurlijk allemaal ook blijven. Ik vind dat er, in z'n algemeenheid, in materiële zin met de geboden zorg weinig mis is. Waar het zo nu en dan aan ontbreekt is "care", in die betekenis van zorg. Wij hebben in de materiële zin zoveel geregeld dat ik niet goed zou weten waar het op dit vlak nog aan zou ontbreken.

Wat voor mij ook zorg is, is commandantenzorg, dat commandanten zich betrokken voelen voor hun mensen, er zorg aan besteden. Ik voel mij erg aangehouden door de mariniersmentaliteit in de zin van : officieren gaan niet eten voordat het personeel heeft gegeten. Het komt misschien over als een "dirty detail" maar het staat ergens voor. Het staat voor : het personeel is mijn verantwoordelijkheid en ik ga pas aan mezelf denken als mijn personeel het comfort en de zorg heeft gekregen die ze verdienen. Die zorg vind ik buitengewoon essentieel.

Wanneer een commandant met zijn patrouille terugkeert en roept "maatjes, prima gedaan, ik ga nu naar de onderofficierseetzaal", dat kan in mijn visie niet. Nu is dat gelukkig in Bosnië niet mogelijk omdat er een gemeenschappelijke eetzaal is, maar ik geef maar een voorbeeld. De verantwoordelijkheid van de commandant strekt zich ook uit tot de verzorging van zijn mensen.

Diezelfde gedachte ligt ook ten grondslag aan mijn opvatting dat opleiden niet stopt om vijf uur. Kaderleden bij een schoolbataljon kunnen niet zeggen : om vijf uur is mijn werkdag afgelopen.

De aanwezigheid van kaderleden tijdens de elementaire opleiding, van vijf tot twaalf uur 's avonds, vind ik buitengewoon belangrijk.

Dat kan maar zo overkomen als controle ...

Dat komt er ook wel bij maar daar gaat het in essentie (stemverheffing) absoluut niet om. Dat is "care", zorg en niets anders. De meerdere/mindere relatie is niet alleen maar een gezagsrelatie maar is ook een verantwoordelijkheidsrelatie. Die verantwoordelijkheidsrelatie die strekt zich ook uit tot na de diensttijd, zeker gedurende de opleidingssituatie. Een jonge jongen van het platteland, die altijd bij zijn ouders heeft gewoond, plotseling in de massaliteit van zo'n schoolbataljon terecht komt, misschien met maatjes op een kamer zit die hem niet aan staan of hem niet zien zitten, waar hij niet tegen op kan of tegen durft op te komen, die moet een uitlaatklep kunnen vinden bij kaderleden die daar 's avonds aanwezig zijn om daar eens even mee te praten. Dat vind ik zorg. Ik zeg er direct bij dat over het algemeen dat deze dingen bij de schoolbataljons goed wordt opgepakt.

Personeelszorg is een verantwoordelijkheid van de commandant.

Geestelijke verzorgers zijn geen militairen doch burgers in uniform met een eigen verantwoordelijkheid. Van welk belang zijn zij voor de mensen in de krijgsmacht?

De geestelijke verzorging vind ik buitengewoon belangrijk, daar mag absoluut geen misverstand over bestaan. In een militaire organisatie die de facto een geweldsorganisatie is en moet zijn, zijn geestelijke verzorgers, die buiten de hiërarchie staan en een luisterend oor bieden aan het personeel, een groot goed. Een geestverwant waarmee je gewoon kunt praten, dat vind ik het kenmerkende van de geestelijk verzorger ten opzichte van alle andere hulpverleners.

Wat ik nu ga zeggen betreft niet alleen de geestelijke verzorgers maar de zorgverleners in zijn algemeenheid, dus ook de maatschappelijk werkers, de artsen en de psychologen. Dat ze, als je niet opast, beetje voor beetje op de stoel van de commandant gaan zitten. De zorg in z'n algemeenheid moet zijn plaats weten. Ik zal een voorbeeld geven om te verduidelijken wat ik bedoel.

Bij een bezoek aan Bosnië zat ik aan de bar even te praten met een hulpverlener. Op een gegeven moment zei deze man: "Over tien minuten komt er een convoi terug die moet ik even debriefen". Ik zei daarop: "Een convoi debriefen, hoezo, is er iets aan de hand, is er geschoten". Nee, was het antwoord, "ze zijn tien minuten bij een doorlaatpost tegengehouden". Waarop ik antwoordde: "Is dat de reden?"

"Misschien is er wel iemand door beschadigd", bracht hij er tegenin.

Ik meende toch het volgende tegen deze hulpverlener te moeten zeggen:

"Laat nu eerst die groepscapitein, wanneer hij zijn voertuigen heeft geparkeerd, eens even met zijn mensen praten

en als daarna mensen behoefte hebben dan manifesteert deze zich wel. Wanneer u morgen eens even met de jongens een praatje maakt dan is dat natuurlijk prima". Maar dat zo nadrukkelijk op de nek van het personeel zitten ontnemt de commandant soms de mogelijkheid zijn zorg-verantwoordelijkheid te betonen.

De KL herdenkt, sinds enige tijd, jaarlijks de personeelsleden die in het voorbije jaar zijn overleden. U spreekt daar zelf ook. Wat zijn uw ervaringen?

Die jaarlijkse herdenkingsbijeenkomst vind ik belangrijk hoewel het er eigenlijk niet eens zo veel toe doet wat ik er van vind. Ik heb de afgelopen twee jaar het idee gekregen dat de mensen om wie het gaat het belangrijk vinden, heel belangrijk zelfs, en daar gaat het natuurlijk om. Bronbeek, de plaats waar deze samenkomsten worden gehouden, maar dat terzijde, is ook een prima locatie: een sfeervolle omgeving die rust en bezinning ademt.

Wat je daar doet is niet alleen praten tegen en met nabestaanden van mensen die in operationele omstandigheden zijn omgekomen maar er is ook aandacht voor de burger en de militair die, na een ziekbed van een jaar, aan kanker is overleden. Dat ook die man en vrouw een plaats krijgen in deze herdenkingsbijeenkomst van de organisatie is heel goed.

Want daar zijn we hartstikke goed in om te roepen, hij is gepensioneerd dus hij hoort er niet meer bij of, zoals in dit verband, iemand is al lang ziek geweest, hij is dood, jammer maar het is niet anders.

Het wordt werkelijk door de mensen als

bijzonder belangrijk ervaren. En de verbreding naar alle overledenen die werkzaam waren bij de KL voldoet buitengewoon. Het belang van het feit dat de organisatie even stil wil staan bij zo'n ingrijpende gebeurtenis, dat beleef je pas echt wanneer je dat met de mensen deelt. De massaliteit waarmee de mensen naar deze herdenkingsbijeenkomst komen geeft ondubbelzinnig aan hoe groot de behoefte is aan een dergelijke vorm van herdenken.

Hadden we jaren eerder moeten doen maar dat is gemakkelijk praten, dat besef ik ook wel.

Bedankt voor het gesprek

Wim Heij

VAST IN JEZELF

**De druk achter mijn ogen ken ik
ook al wil ik niet weten van het gezwel
dat jouw dood daar heeft achtergelaten**

**kwaadaardig groeiend verdriet
dat jouw sterven
in mij achterliet**

**de enige chemo die mij kan helen
is als ik met jou kan delen**

**maar
bij mij ben je niet
bij je graf ben je niet
je bent niet**

Jan Nauts

ONBEWOGEN

**Onverschillig voor de blikken van voorbijgangers
staat de oude schuur te zijn.
Tot enige gedachte heeft het verval nooit geleid,
wel tot wilde schoonheid.**

**Onbewogen is er de toegenomen breekbaarheid,
waar het weer zich met hem heeft verenigd,
waar de tijd hem doorstraalde.**

**Het verleden is volledig in hem opgegaan
zonder terugdenken aan de dagen van donder,
het ruisen van de regen, het waaien van de wind,
het winterse wit en de zomerse zon.**

**Als ik naar mijn handen kijk,
dooraderd doorgroefd,
denk ik aan mijn einde.**

Jan Nauts

schoon schip

galgenhumor

Remco ging met zijn duizeligheid en hoofdpijn naar de dokter. Die stuurde hem door en na schier eindeloze onderzoeken werd vastgesteld: Remco had iets in zijn hoofd en dat moest er uit en wel zo snel mogelijk. Met die merkwaardige openhartigheid, die hedendaagse medici niet meer onder controle hebben, zei de chirurg, die Remco zou opereren: *U weet het, dit wordt een zeer zware operatie, kantje boord mag je wel zeggen en daar komt nog bij, dan mijn vrouw donderdag jarig is. Die feestjes willen nog wel eens uit de hand lopen, ik zeg maar waar het op staat. En een andere chirurg?* probeerde Remco voorzichtig. *Weggeseaneerd, bezuinigingen, je kent het wel.*

Remco was getrouwd en cartoonist, op zich een heilzame combinatie maar hij begreep dat de kans groot was, dat aan dit alles een einde zou komen. Door een foutje in zijn opvoeding meende hij in de gegeven omstandigheden, schoon schip te moeten maken, door zijn zonden op de biechten. Hij riep zijn vrouw aan zijn ziekbed en vertelde haar van zijn verhoudingen met willige buurvrouwen en toevallige ontmoetingen in cafe's. Met verstikte stem bekende hij haar, dat terwijl hij met die vreemde vrouwen lag te rollebollen, hij toch altijd in gedachten bij haar was en vroeg nederig om vergeving. Daarna schonk zij hem die, nadat zij verbijsterd alle namen van zijn tijdelijke geliefden had aangehoord. Daarna vroeg hij zijn uitgevers en redacteurs van de bladen die regelmatig zijn werk publiceerden bij zich en noemde hen slavendrijvers en

zakken-vullers. Hij onthulde, hoe diep hij ze zonder uitzondering haatte om hun schraperigheid en hun honger naar steeds meer. Gelaten hoorden de heren hem aan, knikten begrijpend en drukten hem de hand. Zij wensten hem zacht maar oprecht, alle sterkte in deze laatste bange uren.

Op de ochtend van de operatie kwam de chirurg inderdaad in uiterst labiele toestand in het ziekenhuis aan. De anaesthesist raakte bedwelmd door de drankkegel, maar men wist de chirurg toch nog in het groene pak te hijsen. Toen de heekundige echter, zwaaiend met scalpel en trepaan, achter een zuster aanrende, begreep het team, dat het niet verantwoord was, hem in deze toestand op de patiënt los te laten. Maar er kon niet gedeclareerd worden als er geen druppel bloed had gevloeid. De co-assistent bood aan de operatie uit te voeren. Er werd gestemd en na enige aarzeling begreep men dat dit de enige mogelijkheid was.

Men begon te snijden en te boren en na een klein uur was er een gat in de schedel gemaakt dat wel iets groter was dan strikt noodzakelijk, maar aan de co-assistent de gelegenheid bood met een behendige beweging de ongerechtigheid op de grond te lepelen. *Spoelt u maar!* riep een operatiezuster, die ooit als tandartsassistente was begonnen. Weer een uur later was de schedel uddicht, de huid aan elkaar genaaid. Het geheel werd met een grote pleister afgeplakt: *Dat lekt niet meer* grapte de co-assistent: *Pomp hem maar op.*

Hij leeft nog! riep plotseling de

anaesthesist. *Dat bestaat niet,* antwoordde de co-assistent verbaasd. *Wat heb ik verkeerd gedaan? Je apparatuur zal wel weer stuk zijn.*

Maar Remco leefde inderdaad en werd naar intensive care gebracht. Aan het eind van de dag sloeg Remco de ogen open en vroeg een glas water. Twee dagen later mocht Remco voor het eerst bezoek ontvangen. Remco zat glunderend rechtop in zijn bed toen zijn vrouw binnenkwam. *Is het geen wonder?* vroeg hij stralend. *Noem het zoals je wilt,* zei zijn vrouw, *maar je bent een vuile smeerlap, ik heb je alles vergeven omdat ik dacht dat je het niet zou halen, maar de zaak ligt nu wel even anders. Ik heb al je spullen ingepakt en voor het merendeel met het grootvuil meegegeven. Je komt er bij mij niet meer in.*

De uitgevers en redacteurs stuurden hem in de loop van de komende dagen briefjes, waarin ze hem feliciteerden met het wonderbaarlijke herstel, maar toch een teleurstelling lieten doorschemeren vanwege het feit dat ze ernstige stagnatie verwachten in de verkoop van de inderhaast gedrukte oplage van zijn verzamelde werk. Zo dat al niet totaal onverkoopt zou blijken, nu hij in leven dreigde te blijven. Enkelen hadden al, met het oog op de te verwachten bestseller, bepaalde onkosten gemaakt, die moeilijk weer teruggeschroefd konden worden. Kortom, niemand zag reden de samenwerking nog langer voort te zetten, een samenwerking, die nu eenmaal gebaseerd moet zijn op wederzijds vertrouwen.

Geschokt las Remco deze brieven vele malen. Hierdoor en door een infectie, veroorzaakt door een onbekende ziekenhuisbaci, overleed Remco veertien dagen later. Zo kwam alles toch nog goed?

Willy Lohman

De stilte is de enige taal van de mens wanneer

Het eerste dat ik erover zeggen kan is dat een zelfdoding kan worden begrepen.

De enkele keren dat ik als humanistisch raadman betrokken raakte bij de begeleiding na een zelfdoding voelde ik mij voor de taak staan, in een veld van totaal onvermogen en onbegrip om greep te krijgen op de gebeurtenissen, te leren begrijpen. Het verdriet en de vele verhalen van mensen om mij heen leerden mij inderdaad een aantal belangrijke dingen, dingen die ik nodig had om mijzelf te kunnen plaatsen en om bij de uitvaart te kunnen verwoorden, enigszins te kunnen spreken voor de dode. Niet dat ik denk dat ik zelfs maar iets van de unieke gevoelsdiepte, het denken en de pijn die vooraf moeten gaan aan een zelfdoding kan begrijpen, wel dat ik leerde om op een andere plaats te zoeken namelijk bij anderen in nood en bij mijzelf. Want, hoewel ik maar enkele malen te doen had met een geëffectueerde zelfdoding heb ik talloze malen gesproken met mensen die zelfdodingsgedachten kenden. Het leven draagt ons vaak zulke moeilijke zaken op dat veel mensen het in een periode van hun leven echt moeilijk hebben. Zorgvuldig luisterend en zonder te veel eigen angst heb ik leren begrijpen dat het denken aan zelfdoding dan een veel voorkomende begeleider is. Deze gedachten worden met de meeste aarzeling en vaak

vol schaamte uitgesproken. Mensen kunnen heel erg schrikken van het eerste besef dat ze deze gedachten hebben. Velen reageren met verbazing en haast ongeloof op deze gedachten, proberen het weg te stoppen, gevoelsmatig in te pakken of te vergeten maar desondanks markeert het een heel betekenisvol moment. We weten dat dat wegstoppen niet altijd lukt en dat soms de kracht van zo'n gedachte, in een enkel moment of vaak herhaald, te groot kan zijn.

De aanleiding is net zo ingewikkeld als het leven zelf. Diepe gekwetsheid, boosheid, radeloosheid, intens verdriet of totaal weggevalen vertrouwen, het kan allemaal een rol spelen.

In mijzelf vond ik door deze confrontaties meer terug dan meevoelend begrijpen, ik herkende erin een menselijke mogelijkheid. Alleen door de zelfdoding te aanvaarden als zodanig kon ik enigszins tot begrip komen.

Mogelijk kan zelfdoding zelfs een redelijk antwoord zijn op datgene waar een mens tegenover staat, hoewel de onzekerheid over of de ander geen beoordelingsfouten maakt ten aanzien van de toestand waarin hij verkeert, de zelfdoding juist zo onbegrijpelijk maakt.

Mijn eerste vaststelling moet dus zijn dat dat de zelfdoding begrepen kan worden, zo niet specifiek dan wel generiek.

In de voor U liggende EGO treft U een aantal gedichten van mij aan over dood. Voor de redactie was dit aanleiding om mij te vragen iets onmogelijks te doen, namelijk te schrijven over suïcid. In mijn gedichten probeer ik niet meer dan de flarden gevoel die zich sonder losmaken en komen bovendrijven of gebeurtenissen die een voorbijgaar licht werpen op vaak verscholen stukjes zelf te vertalen.

DE SCHREEUW

**nooit meer zal zij mij verlaten
de schreeuw van de moeder
gewelddadig scheurde zij mij op
tot in het diepste binnen**

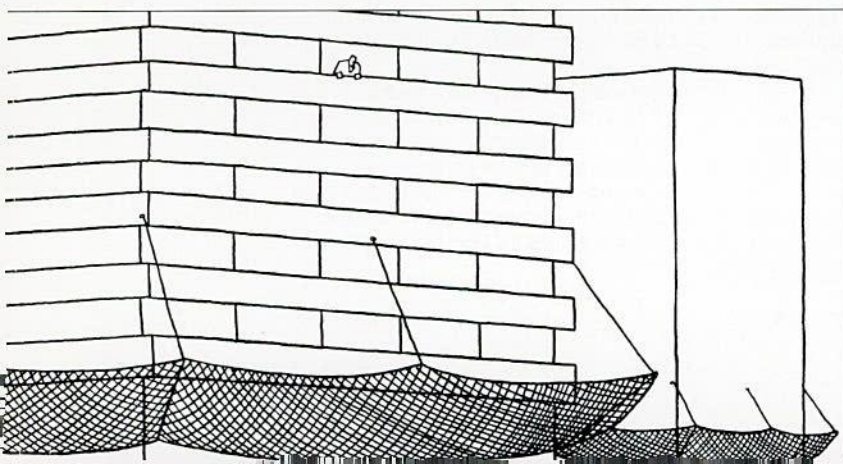
**gevoelloos lag het kind voor o
bleek opgebaard vreemd ver weg
de striem van het wrede toezicht
diep ingevreten in het naieve leven
liet geen raadselen over het h
maar snauwde scherp waarden**

**een leven hier geëindigd en twee
en drie want ook het mijne
tot op de bodem door elkaar geschud**

**wij strompelen iets nadrukkel
handen struikelend over een koud gezicht
ongevoelig voor de kracht van liefde
omwetend van de schrille pijn**

**en als het haar weerbarstig terugvlo
word ik weer hard getroffen
door de oerkeren van de moeder**

**aan alles wordt getrokken
waar ik al open l
alles rafelt en laat l**

2m hetgeen hij ondervindt te machtig is.

(Lamartine 1790-1869)

**U wordt mij gevraagd iets te zeggen
over de lijm, de samenhang, het verband.
Ik weet dat dat niet kan omdat deze
alleen in de mens zelf bestaat.
De enige reden om aarzelend iets
over zelfdoding te schrijven is terug
vinden in de de pijn van de woerde-
osheid die een suïcide achterlaat.
En die wellicht een andere vorm krijgt
s wij leren om onze eigen dingen
verwoorden.**

DE MOEDER

**Ik hergroepeer mijzelf
en smelt samen met de beroerde hand
Want ooit eerder waren mijn vingertoppen
gevoelig als bij het beroeren
En de bevroren toppen van zijn huid
Ooit eerder zagen mijn ogen
Het scherp de porieën van een kind
Ooit eerder rook mijn neus**

**Ik verschaalde slechte lucht
Want ooit eerder proefde ik
Het scherp mijn sprakeloze tong
Want ooit eerder voelde mijn gevoel
Het hard verlaten alleen
Want ooit eerder wist ik zo
En mijn rafelige haden
En vloekte zintuigen
Want waarom die je me dit aan**

**En mijn hand trekt terug
Want ooit eerder de afkoelende warmte
En een traan**

**Want ooit eerder dacht mijn hoofd
En leden en toekomst
Want en hopig op elkaar.**

Jan Nauts

*Het tweede dat ik wil zeggen
lijkt in tegenspraak met het
vorige en geldt voor het on-
begrip.*

Het is namelijk gelijktijdig
zo dat de zelfdoding nood-
zakelijkerwijs niet begrepen
kan worden. Dit niet begrip-
pen is van een andere aard
dan het begrip hierboven.
Een van de bepalende ele-
menten is dat de communi-
catie niet volledig kan zijn.
Het is ten enenmale onmo-
gelijk om te begrijpen dat de
liefde die jezelf voelt voor de
ander niet uiteindelijk de
doorslag gegeven heeft en
dat die liefde niet voldoende
overgekomen lijkt.

Iedereen die met een zelfdo-
ding geconfronteerd wordt
deelt eigenlijk dezelfde erva-
ring wat het onvermogen en
de onmacht betreft.
Collega's, vrienden, broers
en zussen en temeer part-
ners en ouders kunnen niet
begrijpen dat al datgene wat
gedeeld is kennelijk niet
heeft opgewogen tegen dat
deel van het zelf dat bij de
ander verduisterd was. De
contacten, gesprekken, dui-
zenden dingen die je samen
deed, het lijkt niet voldoende
de geweest te zijn. Het
maakt je volstrekt machte-
loos terwijl het voor jou niet
afgelopen mag zijn.

De ander die alle hoop heeft
laten varen en op een of an-
dere manier niet meer bij het
vertrouwen kon, dwingt jou
echter tot dezelfde
hopeloosheid. Dat is het
onbegrijpelijke terwijl je
tegen deze achtergrond ook
nog moet zien om te gaan
met het onbegrip van an-
deren die weliswaar verder
weg staan maar in feite
tegen hetzelfde onvermo-
gen aanlopen.

Als dit al niet te begrijpen is,
noch uit te leggen, bevinden
wij ons ook in het gebied
van de schuld en dan moet
je jezelf wel vragen stellen.
Opnieuw aarzelend, want ik
ken U niet lezer en niet Uw
verhaal, tast ik verder in de
richting van het laatste dat
ik wil zeggen.

Er moet dus iets ongelooflijk
krachtigs aan het werk zijn
geweest bij de ander.

Het maakt daarbij waar-
schijnlijk geen verschil of er
een langer dan wel een heel
kort proces aan vooraf is ge-
gaan.

Als ik in de brokstukken
zoek dan merk ik dat er iets
in de ander geweest moet
zijn dat zo groot was en
waarin liefde, vertrouwen en
hoop zodanig verloren wa-
ren dat al het andere over-
schaduwde werd en dat er,
vaak in dat enkele moment,
sprake was van onvermogen
om nog contact te maken
met de liefde en de zorg van
anderen.

Als ik in mijzelf zoek naar
een toestand die hierop lijkt
vind ik onvoldoende om dit
te kennen, angst, intense
eenzaamheid, blinde paniek,
dit alles tesamen en meer?

Bij een uitvaart heb ik het
ooit een ongeval van de
geest genoemd.

Het kenmerkende van een
ongeval is dat het gaat om
de verwezenlijking van een
mogelijkheid die eigen is
aan onze deelname aan
menselijke activiteiten, of in
dit geval aan ons menszijn,
er gaat een hele reeks van
gebeurtenissen aan vooraf
die slechts in deze unieke
samenloop tot het ongeluk
kunnen leiden, terwijl het re-
delijk is om er niet mee te re-
kenen omdat dan ieder func-
tioneren uitgesloten is.

Hier gaat het om een onge-
val van de geest waarvan de
mogelijkheid inherent is aan
bestaan en waarbij een
reeks van factoren leidt tot
een collisie in de geest waar-
bij doel, hoop, zin en ver-
trouwen zodanig met elkaar
botsen dat iemand in een
buitengewone staat van het
zelf een laatste daad stelt.
Hoeveel zorg wij ook beste-
den aan het vermijden van
ongevallen, het is onvermij-
delijk dat ze gebeuren.

Jan Nauts, raadsman

Het Ongeval

We waren een gezin met twee kinderen. Tot die fatale zomerse dag, vier jaar geleden, toen onze jongste dochter Marjolein een dodelijk ongeluk kreeg. We werden verpletterd door het plotse-linge verdriet dat we haar nooit meer zouden spreken.

Tot dat moment was ik wel een enkele keer bang geweest dat er iets met één van onze kinderen zou gebeuren, maar dat had nooit lang geduurd. Het was mij wel opgevallen dat er in de verkeerssituatie in Nederland zo'n 100 mensen per maand om het leven kwamen, maar dat trof mij nooit emotioneel totdat het in 1993 zomer werd.

Marjolein is 's nachts met haar brommer tegen een vluchtheuvel gereden en ze heeft haar nek gebroken. De verlichte verkeerszuil was door een auto kapot gereden en niet hersteld. Die morgen liep ons huis vol met familie en vrienden. Zij hebben ons in de weken daarna door die eerste vreselijke tijd heengeholpen.

Het was weer een zonnige, zomerse dag in het crematorium. Er waren veel mensen en ontroerende toespraken, in een bijzondere sfeer van intens verdriet en vol genegenheid voor Marjolein. Een bijeenkomst zonder godsgeloof, maar met een bijna religieuze stemming.

Na de asverstrooiing op Ter-schelling is het afscheid afgesloten. Het lege huis leek nu sterker te accentueren, dat Marjolein daar nooit meer zou binnenstappen. Het veilige huis was nu een vijandige kwalling. Toen beseften we hoe definitief het afscheid was. Hierna was er niets

dan verdriet en dat leek dieper te worden.

Nu is het leven niet meer zo leuk. Er is iets weg, dat onvervangbaar is. Dat te weten is verdriet hebben, want zonder herinnering zou er geen verdriet zijn. Toen Marjolein nog leefde, gingen mijn gedachten uit naar mijn vrouw, mijn twee kinderen, mijn vrienden, mijn werk. Vroeger dacht ik niet altijd aan haar afzonderlijk. De levenden zijn onder handbereik. Waarom zou ik toen ook voortdurend aan Marjolein denken? Maar nu ze dood is, moet ik aldoor aan haar denken.

Je hebt verdriet en de dood is lelijk. Je leeft verschaald, maar ook intens. Je emotionele leven is verdiept. Je bent anders, ouder, triester, wanhopiger, radelozer. Je weet dat er "geen leven na de dood" is, maar je weet ook, dat er voor jezelf wel "een leven na de dood van Marjolein" is. Je moet opnieuw leren genieten van het leven. Ik zei wel dapper op de dag van haar dood: "we moeten dubbel genieten, ook een beetje namens haar", maar dat valt om de drommel niet mee.

Je moet leren leven, met als constant gezelschap de dood van je kind. Ik heb mijn leven geleefd voordat er kinderen kwamen en ik miste ze niet, want ik kende ze niet. We hadden ook geen idee dat we ze zouden hebben en wat voor kinderen dat dan zouden zijn. Ze kwamen in ons leven en wij waren gelukkig met ze. We beseften dat ze "niet van ons" zijn; dat onze kinderen geen "eigendom" zijn. En dat je ze dus hoog-

uit kan opvoeden tot zelfstandigheid.

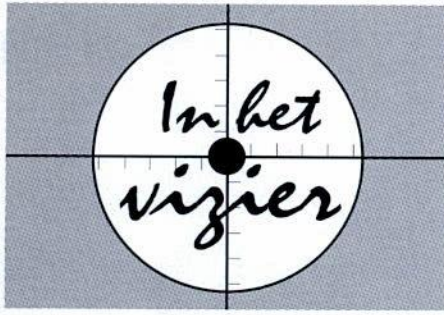
Zo is het leven een onvermijdelijke ziekte waar iedereen aan bezwijkt. Maar nu is het jongste kind dood. Nu moet je zelf verder leven, terwijl je weet dat zij nooit meer ergens anders bezig zal zijn haar leven te leven zoals zij dat wil.

Je moet dus "onthechten" - je moet leren niet meer "te kunnen houden van" en niet meer de liefde en aandacht en waardering te krijgen van het kind, waar je van houdt. Dus blijft alleen je liefde voor haar en de herinnering aan haar liefde voor jou. Het samen doorleefde verleden heeft geen toekomst. Er is samen niets meer - en dat is de leegte, die niet te meten is, de leegte die pijn doet.

Een amputatie is het niet, want die gaat over een fysiek onderdeel van je zelf. Je kind verliezen is iets anders: je kind is wel een deel van je leven, maar het is hoogstens een deel van je leven-buiten-je-leven. Zonder een geamputeerd been kan je leven toch volledig zijn. Zonder je kind is je leven nooit meer volledig.

Zo blijft Marjolein aanwezig voor iedereen, die van haar hield. En dat doet de pijn. Geen moment, dat je het even zou vergeten. Er komen steeds meer dagen en weken en maanden tussen nu en de dag van haar dood. Toch blijft zij voortdurend in onze gedachten. Ze zit in ons hoofd en in ons hart. En dat houdt nooit op.

Karel Roskam

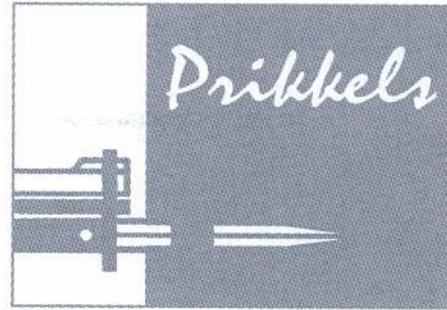

Glycerine

Minstens zestig Nederlandse kinderen zijn overleden als gevolg van het innemen van een hoestdrank, waarvoor een belangrijk bestanddeel door een Belgische firma geleverd is. De Nederlandse regering heeft de Amerikaanse Food en Drugs Administration voor een onderzoek te hulp geroepen. Zij en de Belgische inspectie voor de volksgezondheid, die op verzoek van de Amerikanen een onderzoek instelde, hebben van het betreffende bedrijf te horen gekregen dat men de naar Nederland verkochte hoeveelheid glycerine, want daar gaat het hier om, niet onderzocht heeft. En daar de handel in grondstoffen vrij is en het geen kant en klaar geneesmiddel betrof, waarvan de kwaliteit wel onder toezicht staat, gebeurde er verder niets. De Belgische minister van Volksgezondheid liet weten dat er voor een justitieel onderzoek geen redelijk vermoeden van schuld was.

Ik durf er wat onder te verwedden dat daarmee de zaak nog niet af was. Men zou het zeker niet gelaten hebben bij een vriendelijke vraag aan de directie van het betreffende bedrijf of men wel te goeder trouw gehandeld had. Zestig of meer kinderlevens in Nederland was voldoende geweest om de onderste steen boven te krijgen. Maar U hebt al begrepen het betreft slechts een fictief gebeuren. De kinderen die echt dood gegaan zijn, waren geen Nederlandse kinderen maar slechts kinderen in Haïti. En het betreffende bedrijf was geen Belgisch bedrijf maar de Nederlandse bv Vos, handel in onder meer chemicaliën. Volgens de pers was het bedrijf op de hoogte dat de verkochte glycerine niet deugde voor fabricage van geneesmiddelen. Op verzoek van de minister van Justitie is een justitieel onderzoek begonnen. Er is kennelijk nu wel degelijk een redelijk vermoeden van schuld aanwezig. Men had immers een laboratorium opdracht gegeven het spul te onderzoeken. En de uitslag was: slechts 55% glycerine en de rest was antivries of iets dergelijks. De zuiverheid had echter 95% moeten zijn. Het schip, onderweg met de dodelijke lading, was nog niet in Haïti aangekomen en men had de ramp dus kunnen voorkomen. Het is niet gebeurd. De lading met het opschrift "geschikt voor farmaceutische productie" werd afgeleverd. En dit hoewel er nog tijd was de ramp te vermijden. En natuurlijk zal het wel niet zo zijn dat ze bij Vos bv tegen elkaar gezegd hebben: "wat vervelend nu dat die lading al weg is, terwijl nu pas blijkt dat kinderen daaraan overlijden". En natuurlijk heeft men niet tegen elkaar gezegd: "so what, het zijn toch maar kinderen in Haïti en we kunnen nog altijd onze handen in onschuld wassen". En natuurlijk heeft men niet tegen elkaar gezegd: "we nemen opzettelijk het risico, want we weten niet helemaal zeker dat ze van onze antivries hoestsiroop voor kinderen zullen maken". Natuurlijk heeft men dat niet gezegd of zelfs maar gedacht. Wel zal men een beetje in de piepzak hebben gezeten: maar een waarschuwing naar het schip en naar de koper in Haïti, is bij Vos bv niet opgekomen. Aan radio, fax, E-Mail telefoon of zelfs een postduif is niet gedacht. En dat is ook wel begrijpelijk: wat een figuur zou je niet slaan als blijkt dat de verkochte waar van mindere kwaliteit is, dan je hebt voorgegeven. Men zou op zijn minst kunnen denken dat je niet zorgvuldig hebt gehandeld. En dat laatste is niet het geval, het heeft er alle schijn van dat men zeer zorgvuldig is geweest in het verhullen van een zwaar misdrijf dat ook wel "dood door schuld" wordt genoemd.

Leon Wecke

"De dood komt slechts éénmaal en laat zich op alle ogenblikken van ons leven voelen; het valt zwaarder hem te verwachten dan hem te ondergaan".

Dit citaat van Jean de la Bruyère lijkt mij van toepassing op een ieder, ongeacht gelovig of ongelovig. Er wordt zo vaak zo stellig beweerd dat de stervende in alle rust afscheid nam van het leven, door een rotsvast vertrouwen in God, waardoor vast stond dat de hemelpoort werd bereikt. Het klinkt zo mooi en misschien is er ook wel geen alternatief voor velen die in hun aardse bestaan intensief investeren in een godsdienstig leven. Terecht stelt men vanuit die wereld dat een humanistische levensovertuiging niets te bieden heeft na de dood.

In gesprekken met gelovigen wordt doorgaans dan ook snel duidelijk dat men in feite een soort medelijden projecteert tegenover degenen die stellen dat ze niet leven vanuit een geloof in God. Waar leef je dan voor, wat zijn dan je richtlijnen om een menswaardig bestaan te leven, indien daar geen enkele beloning tegenover staat aan het einde van de rit. In een aantal moslimlanden is het meest grove scheldwoord om iemand als ongelovige te bestempelen. In die kringen is een dergelijk mens een groot gevaar omdat het een bron is voor het zaaien van twijfel over dat andere leven na dit tijdelijke verblijf op aarde.

In de praktijk van het leven is de dood voor een ieder, in het bijzonder de nabestaanden, een groot verdriet. Enerzijds is het aanvaardbaar als je geliefde op hoge leeftijd inslaapt. Anderzijds is het onaantvaardbaar indien iemand op jonge leeftijd door een ongeneeslijke ziekte het laatste uur ziet aankomen.

Daarom heeft De la Bruyère gelijk in zijn citaat, dat het zwaarder is hem te verwachten dan hem te ondergaan. Daarna is er alleen het grote verdriet bij familie en vrienden, zowel gelovigen als ongelovigen.

Cor Out

STERVEN

**Het licht schijnt
door haar tere handen**

**Haar blik slaat op
niet hopeloos
wel moe.**

**Ik zie de dood
al in dit leven.**

**Ze lacht
en zegt
ik heb nog even.**

**Zij neemt
mijn hand,
nog
even
met
zijn
tweeën
LEVEN.**

Jan Nauts

Het gebied waarop wij het beste met elkaar

kunnen wedijveren is menslievendheid

(Publilius Syrus)

De dienst Humanistisch Geestelijke Verzorging wenst U en de Uwen veel menslievendheid in 1998

De dood van de pasgeboren Irena

Het was hun derde kind. Ze hadden al twee kinderen; de oudste een jongen, de tweede een meisje. Vooral moeder verlangde naar de derde. Nog één keer die hele gang maken: van in verwachting raken tot kind krijgen, verzorgen, ermee bezig zijn, met het hele gezin gaan wandelen....zij had het allemaal al voor zich gezien.....en er al van genoten...

Er was geen enkele aanleiding ongerust te zijn, vruchtwaterpunctie te laten verrichten of iets dergelijks. Irena werd geboren en bleek zwaar gehandicapt: open ruggetje en een waterhoofdje. Ze had nauwelijks levenskansen.

De huisarts vroeg of ik eens wilde gaan praten; de ouders waren zo onthutst. Zij was helemaal dichtgeslagen, hij wist in ontredde niet wat te doen. Hij zag geen kans zijn vrouw te steunen; hij had weinig vertrouwen in die vreemde man die door de huisarts geadviseerd werd, vertelde hij me later. Die zou ook wel niets kunnen doen. Vanuit een stichting ben ik - op verzoek - beschikbaar bij levensvragen, zowel bij ernstig zieken als bij mensen die terminaal zijn.

Met lood in de schoenen ging ik op bezoek.

Zij in het kraambed, hij liggend op het bed naast haar. De kraamzorg bekommerde zich om de andere kinderen. Irena lag in het ziekenhuis.

Er ontstond contact... zij kreeg tranen en woorden voor hetgeen hen overkomen was; hij was zichtbaar opgelucht dat zij iets kon uiten.

Zij zijn nu bijna een jaar verder; regelmatig hebben we in die tijd intensief contact gehad.

Irena stierf na enkele dagen, in hun armen. De andere kinderen waren er bij.

Samen met hen hebben we een stijlvolle crematieplechtigheid

kunnen creëren, met mooie kinderliedjes en een sprookje over een ongecompliceerd kinderpadijs.

Toen begon de opgave voor hen om het leven weer op te pakken.

Wat altijd opvalt is dat in zo'n kwetsbare fase het hele leven als het ware komt bloot te liggen: kinderjaren, plek in het gezin, verkeringen, werk, vriendschappen, relatie met ouders en de onderlinge relatie.

Maar ook: hoe weinig we gewend zijn met de ons vertrouwde mensen dit te delen, erover te praten.

En hoe anders mannen met emoties en emotionele problemen omgaan dan vrouwen.

En ook: hoe lang het duurt voordat iemand die echt geraakt is door het leven, dat leven weer enigszins op de rails krijgt.

'n Jaar is minimaal; de omgeving gaat na enkele dagen / weken / maanden weer over tot de orde van de dag; en verwacht dat ook van die mensen die dat zware verlies geleden hebben.

In soortgelijke situaties kom ik regelmatig de volgende verschijnselen tegen:

- Wat iemand zich had voor-

gesteld de komende jaren als levensinvulling, valt ineens weg; het leven heeft zijn zin verloren. Hoe moet hij nu verder; het perspectief is weg.

Ook het werk dat iemand met hart en ziel gedaan heeft kan zijn waarde en zin helemaal verloren hebben; het kan zelfs een afkeer opwekken. Er rustig over praten kan die afkeer weer doen afnemen.

- De vraag: "had ik dit kunnen voorzien... mijn lijf laat me in de steek... heb ik schuld...?"

Die vraag blijft lang aanwezig.

- De plaats die iemand in het ouderlijke gezin innam, laat ook gevoelens opkomen.

b.v.: De oudste in een gezin heeft vaak al vroeg medeverantwoordelijkheid gedragen voor de andere kinderen; en bij wegvallen van een van de ouders, ook voor de overblijvende ouder.

Dat geeft het gevoel: nu ben ik aan de beurt om te gaan genieten....en dat kan dan rauw verstoord worden...

- De kinderwens van de vrouw is vaak zo anders dan van de man; moeder-zijn met hart en lijf; de man die regelmatig de risico's

**EEN KIND VERLIES JE NIET
JE VERLIEST JEZELF
EN BLIJFT TOCH OVER!
JE WEET DAN
DAT JE UIT TWEEËN BESTOND
VANAF DE EERSTE WEEËN
HET GROOTSTE DEEL DE ANDER.**

Jan Nauts

afweegt...als iedereen maar gezond blijft, als we maar voldoende inkomen houden...; dit als weerspiegeling van zijn taakinvulling en gevoelde verantwoordelijkheid.

Bij de keuze voor al of niet gezinsuitbreiding heb ik het gevoel dat dit ook regelmatig speelt.

Als de vrouw er erg naar verlangt... als de man twijfelt of misschien in zijn hart eigenlijk geen kind meer wil...en als dat kind dan gehandicapt is of sterft, ontstaan er onderling spanningen en verwijten. En gedrag dat daarmee te maken kan hebben: boos zijn dat zich op verschillende manieren kan uiten, b.v. de andere kinderen afsnauwen; of als verzet b.v. niet de kinderkamer in gaan, kinderkamer intact laten e.d.

– Manieren of woorden vinden om te uiten wat er in je omgaat.. dat hebben we vaak niet geleerd; we weten niet waar b.v. dat depressieve gevoel dat bij een bepaalde gebeurtenis ontstaat, mee samenhangt. Het mag er niet zijn, het moet weg.

– Als iemand steeds maar weer vertelt hoe rot hij zich voelt, hoe geslagen, hoe onrechtvaardig hij

het vindt.....dan hebben we al snel het gevoel dat die zeurt; of het wordt door ons niet geaccepteerd.... Dan is het moeilijk te beseffen dat dit voor zo iemand een mogelijkheid is om het rotte gevoel te delen...zodat hij het weer even aankan, hem even verlicht.

– Wat ik vaker tegenkom is dat de man even hard lijdt onder verlies als de vrouw. Maar dat de man geleerd heeft goed na te denken of hij er verantwoordelijkheid of schuld aan heeft; dit denkproces eindeloos vaak herhaalt; als hij zich maar niet op een tekortkoming kan betrapen, dan kan hij wel weer verder; ik zie vrouwen veel meer hun gevoelens uiten; dat eindeloos vaak doen om er zich mee te kunnen gaan verzoenen. De man rouwt meestal anders dan de vrouw; de vrouw anders dan de man; om dat van elkaar te verdragen.....

– Je ziet vaker dat een man het verdriet van zijn partner op dezelfde manier voor haar dragelijk probeert te maken zoals hij er voor zichzelf mee omgaat. Ik noem dat: hij gaat redenerend "je kon er niets aan doen", "je had er geen schuld aan" pogen

het verdriet van zijn vrouw weg te masseren. Met de beste bedoelingen...maar zij voelt zich dan niet begrepen.

– De vrienden en de omgeving hebben zoveel slogans die als steun bedoeld zijn: "Kop op"; "Je hebt toch nog twee kinderen" "Het leven gaat door" etc. Verstandelijk klopt dat; maar gevoelsmatig voel jij je rauw en geslagen...; met als gevolg dat jij je niet begrepen voelt..

Wat echt helpt, wat enige verlichting geeft, is de moed te hebben oprecht te vragen:

"Hoe gaat het met je?"

En de moed te hebben het antwoord te verdragen.

Na die vraag - als het nodig is - heel lang stil te zijn.

En misschien die vraag nog eens te herhalen met als aanvulling: *Ik wil het graag van je weten, tenminste als jij het met mij daarover wilt hebben.*

Wellicht moet je dan weer heel lang stil zijn.

Meestal vraagt de ander niet om adviezen.

Maar om een luisterend oor.

Stef Kessels

Op de valreep van een GeVo-les:
 "ik ben het helemaal niet met u eens,
 kom vanavond maar langs in de o.o.-mess,
 dan zal ik u vertellen wat leven is."
 's Avonds achter een kop koffie,
 legt hij me uit
 dat zijn generatie anders is,
 dat leven nu anders is,
 dat hij er alles uit gaat halen,
 iedere dag weer.
 Leven, dat is het doel van mensen.
 En leven zal hij,
 leven op **ZIJN** manier...
 niet zoals anderen
 vinden dat het moet
 bij hem thuis
 in het dorp
 of bij de luchtmacht...
 Nee, hij gaat z'n papieren halen,
 toch kijken of **VWO** lukt,
 goed in conditie blijven,
 en dan in een **F-16**.
 De wereld verbeteren,
 want dreiging is nodig,
 nodig voor vrede.

En leven,
 vooral **LEVEN!**
 Enne... gevo heb je nodig,
 al is het alleen maar
 om te weten
 waar je niet in gelooft...
 Als mens moet je het maken,
 samen met anderen,
 dat vindt u toch ook?

De volgende dag:
 Ongeloof...
 het kan niet waar zijn.
 Zo'n levenslustige jongen,
 een uur na ons gesprek
 holde hij naar de telefooncel
 om z'n vriendin te bellen,
 lekker privé, zonder de maten
 hij kwam niet terug
 z'n vrienden gingen zoeken
 en vonden hem dood
 op een meter afstand
 van de telefooncel
 een acute hartsstilstand.
 Met de commandant

op condoléance-bezoek
 bij de ouders.
 Ontzetting, ongeloof,
 is er echt niets anders gebeurd?
 Hoe kan dat dan?
 Hij wilde nog zoveel...
 Hij wilde **LEVEN!**
 Sectie volgt,
 een aangeboren hartafwijking
 nooit ontdekt...

De begrafenis:
 tijdens mijn laatste woorden
 op het kerkhof,
 terwijl de kist omlaag zakt,
 het lijkt afgesproken
 komen twee **F-16's** over
 zijn zusje zegt:
 kijk mam
 ze komen hem halen
 nu is hij gelukkig
 hij blijft leven
 leven
 in onze verhalen
 en in ons hart.

Ontzetting alom
 de poort
 een tientonner
 hij ertussen

plat
 hij was plat
 z'n helm was plat

de wachtcommandant
 schreeuwde
 hij hoorde niets,
 hij zag niets,

hij gilde niet eens

wij hoorden
 niets anders dan
 het lawaai
 van de wagen

de chauffeur
 zag
 in z'n spiegel
 dat er iets mis ging
 stopte
 stapte uit

en
 ging tegen de vlakte

wij waren ontzet
 verlamd
 hadden geen stem
 om te schreeuwen
 geen benen
 om te lopen
 geen armen
 om te troosten
 zelfs niet
 voor elkaar

De vele gezichten van de dood

opgetekend door Klazien van Brandwijk-Wiltjer

op een middag,
midden in een interview:
Je moet me beloven dat je alles regelt
als ik doodga.
Kom zeg, je gaat nog lang niet dood,
of wel?
Toch moet je het beloven,
ik wil dat je het belooft!
Ja, natuurlijk belooft ik dat,
maar het is idioot.

op een na-middag,
een paar weken later,
op de kazerne, een telefoontje:
Ze hebben kanker geconstateerd
hij wil dat ik het je vertel
je moet langskomen
je zou alles regelen.
Ja, maar hij gaat toch niet dood?

Toch moet je langskomen,
je hebt het beloofd!
Een oncontroleerbare woede
neemt bezit van me
een onbeheersbare agressie
doet me iets willen vernietigen
met ongekennde kracht
schop ik de verwarmingsradiator
van de muur
het lucht niet op
ik ben kwaad
ik ben woedend
op het leven
een paar dagen later,
op bezoek in het ziekenhuis
hij weet exact wat hij wil
en wat niet
maar er moet ook ruimte zijn
voor z'n vrouw,

z'n kinderen.
hun levensovertuiging

Hij hoopt
nog tijd te hebben
om zaken af te ronden
te bespreken
goed te regelen,
maar anders moet jij dat doen
er volgt een intense zomer
zonder al te veel pijn
zelfs weer wat werk
en plannen

zo nu en dan zien we elkaar
dat geeft vreugde
en doet pijn
want we weten beiden
dat dit contact eindig is.

Hij was sarcastisch
vertrouwde niemand meer
zelfs niet z'n eigen lijf
en zeker geen vrouwen
alles en iedereen
liet hem in de steek
z'n vader was weggelopen
toen hij tien was
z'n lievelingsoom
veertien hoog

over de reling gestapt
z'n vrouw
verachtte hem
moest leven' alleen zijn
een kind
kon hij niet maken
ooit de bof gehad
de marine
naaide hem
aan alle kanten

sergeant
worden zat er niet in
en hij
hij besloot
iedereen
de hele wereld
in de steek te laten
en hing zich op
op de avond
voor kerst

in december hebben we
een zaak in Den Haag
hij ziet grauw
maar in z'n toga
vlamt hij als vanouds.

Op weg naar huis
vertelt hij dat
het slechter gaat
dat hij nog wat tijd
nodig heeft
een kind dat in
het voorjaar trouwt
het eerste kleinkind
op komst
zijn trouwdag
hij wil nog even door

ook al is de pijn ondragelijk.
Er volgt een ziekenhuis opname
hij komt naar huis
we zien elkaar
regelmatig
en spreken
over dat wat komt
over dat wat was
over het leven
over verlangens
en hoop
over de pijn
in het leven
over verlies

Dan komt de dag
van afscheid nemen

alles wat gezegd moest
is gezegd
jouw zorg
is nu
voor mijn vrouw
en de jongens
Nog even houden we
elkander vast
om elkaar
dan te laten gaan
voor eeuwig...

de dagen daarna
een zwaai om de deur
een zacht
ik hou van jou
en zal je missen.

We kwamen toevallig langs
CIVPOL stopt ons
Er staan meer VN-wagens
Een soort van oploopje
Net als bij ons bij een ongeluk
Op zo'n vijfhonderd meter
liggen wat gekleurde doeken
in het veld
Wat dichterbij staat een man
doodsbang,
durft zich niet te bewegen
Overal staan bordjes
DANGER MINES
Wat doen die mensen daar dan
Twee UNV-ers doen een poging
de man terug te halen
steken met hun zakmessen

schuin in de grond
centimeter voor centimeter
En wij maar staan
terwijl er een vrouw
ligt dood te gaan
We mogen er niet bij
De CIVPOL vraagt
of we levensmoe zijn
Een van de UNV-ers
is vlak bij de man
als er een enorme knal
bij de vrouw is
Ze spat uit elkaar
echt waar,
ze spat uit elkaar
Kut man....
We staan verstijfd

De ene UNV-er komt
heel voorzichtig terug
de ander leidt de man
voetje voor voetje
in de voetstappen
van de ander.
De man gilt,
omstanders leggen uit
dat hij naar zijn vrouw wil.
Zonder dat we er erg in hebben
holt hij het mijnenveld in.
We hebben hem bij ons.
Alleen z'n voorvoet is eraf.
De lul...
Ja z'n vrouw is dood,
die zijn we mooi niet gaan halen.
Mocht niet van de CIVPOL.

zes uur:
een klein kindje
op een veel te grote
legerstretcher
in een airco-tent
de moeder
ernaast
in een hurkzit
een stoel wil ze niet
ze laat haar kindje
geen seconde uit het oog
de medische apparatuur
tikt in een egaal geluid
ik mag er even bij
aai het kindje
en vraag de dokter
wat de verwachtingen zijn.
Afwachten, afwachten,
de crisis moet nog komen.

twaalf uur:
binnenlopend
hoor ik het alarm
beide ziekenpa's
springen uit hun bed
de dokter wordt gepord
met man en macht
proberen ze
dit leventje
te redden
met weerzin geven ze op
ongeloof
woede
deze crisis
was niet te bezweren

in de nacht:
rouwen
vijf mensen
om het nutteloze
het verlies
van een prachtig kindje
een kindje

dat moest sterven
in een land
waar miljoenen mijnen liggen
maar een fatsoenlijk
vaccinatieprogramma ontbreekt

Ik hoorde alleen maar plop
gewoon plop
en toen gekrijs
alleen maar plop
en dan zo'n ravage

Het is hier ook
levensgevaarlijk
al die overbeladen brommers
wat doen ze hier ook
alleen maar plop

Er is een kind dood
zeggen ze,
een kind
godverdomme ik heb een kind
kapotgereden
wat een kloten land,
wat een kloten wereld.

Ze willen vijftig dollar
Vijftig dollar voor een kind
Ik word gek,
ik word echt gek
vijftig dollar
omdat je kind dood is.

Als ze mijn kind doodrijden
ik zou ze vermoorden
maar zij willen
VIJFTIG DOLLAR,
VIJFTIG DOLLAR
voor een kind
dat ik heb doodgereden.

Wie neemt er nu zo een kind mee
zo ga je toch niet op pad

ze weten toch dat hier
allemaal grote voertuigen zijn
dat het levensgevaarlijk is.

O, mijn god,
ik heb een kind doodgereden
en zij hebben het over geld
wat zijn dit toch voor mensen
waar ben ik toch
in terecht gekomen.

Ik hoorde alleen maar PLOP.

Ze schoten hem gewoon dood
zo maar, gewoon dood
een spion, een verrader
zeggen ze.

Ze haalden hem
bij de CIVPOL uit de wagen
Hij zou eerlijk berecht worden
en toen schoten ze hem dood.

En wij deden niets
we zaten in de LARO
en keken
deden niets.

De CIVPOL lachte wat
draaide zich naar ons
en mompelde: criminals,
lost and sad people.

We vertrokken
ik voelde
hun triomfantelijk blikken
en wij deden niets.

Raar hé, we deden niets
Erger nog, het doet me
nu nog steeds niets.
Griezelig, vind je niet?

Rust in vrede?

Over begraven in oorlogstijd

In oorlogsfilms lijkt begraven van de doden een afwezige bezigheid. Er vallen al niet veel doden, en de doden die vallen verdwijnen letterlijk en figuurlijk uit beeld. Als er al wordt begraven dan betreft het de laatste scene, waarin aan een officier met alle egards de laatste eer wordt betoond, en waarbij meestentijds een hogere in rang, die ook stevast een goede vriend van de familie blijkt te zijn, een ontroerende, emotionele afscheidsspeech houdt. Helaas zijn films fictie. Begraven is een zeer veel voorkomende bezigheid in tijd van oorlog. Het is tevens een noodzakelijke bezigheid. Niet alleen militair, aangezien lijken als magneten op ongedierte en andere ziekteverspreiders werken, maar ook uit humanitair-psychologisch oogpunt. Een enigszins beschaafde begrafenis van de doden is voor soldaten en hun families in oorlogstijd van even groot belang als voor burgers in tijd van vrede. Het geeft een punt waarop gedenken en herdenken kan worden gericht. De vraag is echter of er wel enigszins beschaafd wordt begraven in oorlogstijd, of er wel enigszins beschaafd *kán* worden begraven in oorlogstijd? Wordt er wel begraven in oorlogstijd? Het voorbeeld van de Eerste Wereldoorlog, het Westelijk Front, geeft te denken. Een lijn van loopgraven en slagvelden van de Belgische kust tot de Frans-Zwitserse grens, nabij Genève, een lijn waar gemiddeld duizenden doden per dag vielen, en dat vier jaar lang.

Begravenisploegen

Na de slag werden begravenisploegen samengesteld die ervoor moesten zorgen dat de overal rondliggende lijken, of de resten die daarvoor doorgingen, werden opgeruimd. Soms gebeurde dit als ondanks de voortgaande strijd echt niet langer gewacht kon worden, en soms als na maanden wachten of tijdens de relatieve beschutting van de nacht het sein 'enigszins veilig' werd gegeven.

Sommigen liet dit werk vrij koud. Maar niet ieder lid van de begravenisploegen ging even makkelijk met de hem toegewezen taak om. Het was immers niet niks wat zij te zien en te doen kregen. Ferdinand Bringoff schreef na de oorlog zijn herinneringen aan de begravenisploegen onder de titel *Das Grauen*, op papier. Bringoff moest met enkele andere piepjonge soldaten om 12 uur 's nachts de markt van Wytschaete bij Ieper, na de daar gevoerde slag in november 1914, van lijken ontendoen. Hij groef vertwijfeld gat na gat terwijl zijn kameraden lijk na lijk aanvoerden. Altijd met zijn tweeën: een dode en een levende, en Bringoff wist niet 'wie het kouder had'.

En steeds ging de eerste schop met aarde over de ontvelde, eens menselijke gezichten, steeds de tweede op de verkrampde handen, totdat, langzaam maar zeker wat ooit een menselijke gestalte was, onder brokken aarde - het was immers november - verdween. Ze brachten een jonge, knappe kapitein met vrouwelijke, zachte handen als van was, en met een Henry IV-baardje op een interessant bleek gelaat. Het was echt zonde dat hij ergens de bovenste schedelhelft had verloren.

Robert Graves noemde zijn oorlogsmemoires *Goodbye to all that*, hetgeen zeker voor het begraven opging:

Elke nacht opnieuw gingen we eropuit om de doden te verzamelen. (...) Na een dag of twee begonnen ze te zwellen en te stinken. Ik moest meer dan eens

overgeven terwijl ik op het verzamelen moest toezien. Degenen die we niet uit het Duitse prikkeldraad konden krijgen bleven maar opzwellen totdat de buikwand uit elkaar plofte. Oftewel vanzelf, of omdat hij door een kogel was geraakt. Een misse-lijkmakende stank was het gevolg. De kleur van de dode gezichten veranderde van wit naar geel-grijs, naar rood, naar paars, naar groen, naar slijmerig.

Ook Ernst Jünger, dat prototype van Duits soldatendom, schetste een beeld van het werk van de begravenisploegen dat de jaloezie niet zal opwekken. Ze moesten bijvoorbeeld 'lijken verzamelen' in een door een bombardement ingestort onderkomen.

We pakten de uit de ruïne stekende ledematen vast en trokken de lijken eruit. Van de eerste was de kop afgeslagen en de nek zat aan de romp vast als een grote, bloedige spons. Uit de armstomp van de tweede stak de versplinterde knook, en het uniform was doordrenkt met het bloed van een grote borstwond. Bij de derde kronkelden de ingewanden uit het kapotgereten lijf. Toen we hem eruit trokken, drong zich een versplinterde plank met vreselijk gekraak in de afschuwelijke wond.

Vaak moesten de ploegen lijken begraven die reeds geruime tijd dood waren. Alsof dat al niet zwaar genoeg was, was een bijkomende moeilijkheid natuurlijk dat die lijken in de tussenliggende tijd niet bepaald door vijandelijk of eigen artilleriegeschut met rust waren gelaten. Zoals Horne het zegt in zijn *Price of*

DISPLACED PERSONS

waar ben jij vader die ik zoek
vrienden ver weg,
vertrouwdheid verloren

waar ben jij vriendin die ik had
verloren bekenden,
bekendheid verloren.

waar ben jij stad die van mij was
straat die ik liep
terras waar ik lachte
boom die mij beschutte
mens die ik kende

waarom ben jij daar waar ik was
en ik hier waar jij nooit meer bent

nergens ooit meer waar wij waren.

Jan Nauts

glory: de doden werden gevierendeeld en nogmaals gevierendeeld. Sommige ooggetuigen spraken niet meer van een veld vol lijken, maar van een veld vol lichaamsdelen. Luitenant Paddy King zei over zo'n opdracht kort voor het eind van de slag om Passendale:

Het was een afschuwelijke baan. Sommigen lagen er al maanden en de lichamen waren reeds in verregaande staat van ontbinding. Sommige ook waren zo verbrijzeld dat er niet veel meer van over was. Soms moesten we iemand twee keer begraven. Waarschijnlijk hebben we dat zelfs heel vaak moeten doen. Zo was er een officier wiens lichaam we hadden begraven en even later vonden we een arm met dezelfde naam gegraveerd op het polshorloge. (...) (Het veld) was van een enorme troosteloosheid. Er was helemaal niets behalve enorme kraters, zo groot als een halve kamer. Ze waren volgelopen met water waar de lijken in rond dreven. Sommigen zonder hoofden, sommigen zonder benen. Het was enorm moeilijk ze te identificeren. Het lukte bij zo'n vier van elke tien.

Ook private S. Cloete moest lijken opruimen die al zeer geruime tijd in niemandsland hadden gelegen, nu bij Serre op het Somme-slagveld, na een aanval 'door nieuwe, slecht geleide troepen met te veel rum achter de kiezen (...) tegen een sterke verdedigingslinie met geheel intacte prikkeldraadversperringen'.

Als je een lijk bij de armen en de

benen vastpakte, lieten ze als vanzelf los van het lichaam, en dit was nog niet eens het ergste. Elk lijk was overdekt met een zwarte deken van vliegen, die opvlogen tegen je gezicht, in je mond en ogen en neusgaten, zo gauw als je naderbij kwam. In de lichamen krioelde het van de maden. Er had zich hier een regelrechte ramp afgespeeld. (...) (De soldaten) hingen als natte was aan de draad, als vogelverschrikkers die geen vogel verschrikten aangezien ze eetbaar waren. De vogels en wij moesten om de lijken vechten. Dit was een karwei voor alle rangen. Niemand kon verwachten dat Jan Soldaat deze lichamen zou bergen tenzij de officieren ook hun deel van het werk deden. Om de tijd stopten we om over te geven...de lichamen hadden de vastheid van Camembert-kaas. Ik viel een keer en stak mijn hand zomaar recht door een buik heen. Pas na dagen kreeg ik de geur van mijn handen.

De stank van de lijken had overigens een belangrijk voordeel. Het was bij nachtelijke zoektochten nooit echt moeilijk hen te vinden.

Hoezeer echter ook velen hun afschuw over het overigens ook in hun ogen noodzakelijke werk in begrafenisploegen onder woorden hebben gebracht, het was met name de Amerikaan Robert Hoffman die in zijn in 1940 als waarschuwing tegen oorlogsdeelname geschreven *I remember the last war*, het lot van de soldaat die bij een begrafenisploeg werd ingedeeld, ver-eeuwigd heeft. Zijn regiment moest in de zomer van 1918 doden begraven waarop reeds drie

weken de juli-zon had gescheden, een karwei dat door de reeds opgetreden lijkstijfheid niet werd vergemakkelijkt. Hoffman:

We begroeven ze zo snel als maar mogelijk was - zowel Duitsers, Fransen als Amerikanen. Snel uit zicht, maar niet uit de gedachten. Ik herinner me honderden en honderden dode mannen. Ik zou ze nu nog herkennen als ik ze in het hierna-maals zou tegenkomen.

Helaas was niet alle grond even geschikt voor het graven van een passend en diep genoeg graf. Dit gecombineerd met lijkstijfheid maakte het maken van compromissen onontkoombaar. Soms was het onmogelijk een man die in een zittende positie was gestorven, weer recht te buigen. Als ze op de romp gingen staan kwamen de benen omhoog, en als ze de benen omhoog drukten ging de romp weer rechtop. Het graven van een graf diep genoeg om hem toch geheel onder de aarde te laten verdwijnen was onmogelijk en dus werd er voor gekozen de romp te begraven en de benen uit de grond omhoog te laten steken. Daar kon dan meteen een kruis van worden gemaakt. Soms ook moest een grote man in een veel te klein graf worden gestopt. Dan werd net zolang op zijn middel gedrukt en gestaan totdat hij genoeg gebogen was om hem er toch in te krijgen.

Te ondiep begraven

Niet alleen de begraver, ook de begravenen viel te beklagen. Van een 'laatste rustplaats' was

*What passing-bells for those who die as cattle?
Only the monstrous anger of the guns.
Only the stuttering rifles' rapid rattle
Can patter out their hasty orisons
No mockeries now for them; no prayers nor bells,
Nor any voice of mourning save the choirs,
The shrill, demented choirs of wailing shells;
And bugles calling for them from sad shires*

*What candles may be held to speed them all?
Not in the hands of boys, but in their eyes
Shall shine the holy glimmers of good-byes.
(.....)*

Wilfred Owen (1883-1918) Anthem for Doomed Youth

geen sprake: noch van 'laatst', noch van 'rust'. Een van de oorzaken was dat de graven meestal - noodgedwongen - veel te ondiep waren. Dit had soms bizarre gevolgen. Ernst Toller:

Het is weer voorjaar. Op de graven van de soldaten in de open plek in het bos groeit gras. De graven zijn dun bedekt, te dun, de regen heeft de aarde weggespoeld van de voeten van een dode soldaat. In huiiveringwekkende naaktheid groeien de twee ferme rundlederen laarzen uit de grond.

Soms ook had de regenval tot gevolg dat stukken van de loopgraafwand afbraken, waarbij lijkentrijen van vorige slachtingen bloot kwamen te liggen. De grote boosdoener was echter ook hier de artillerie. Je kunt je afvragen of het wel mogelijk was de graven zo diep te maken dat de granaten de lijken niet opnieuw zouden bereiken, maar met de lijken in de ondiepe gaten speelden ze zeker als een kat met een muis. Reeds begraven doden werden door de granaten weer opgegraven, begra-

ven, opgegraven, begraven en zovoorts, enzovoorts. Vaak kwamen soldaten 's morgens tot de ontdekking dat de plek waar ze de dag van te voren iemand hadden begraven, de volgende morgen een granaattrechter was. De Beierse artillerist Gerhardt Gürtler, gesneuveld in Vlaanderen, augustus 1917, wond zich dan ook op over strofes in de kranten als: 'Vredig rusten zij op de plek waar ze hebben gebloed en geleden, terwijl de kanonnen over hun graf heen bulderen, wraak nemend voor hun heldhaftige dood'. Het drong blijkbaar niet tot de journalisten door dat de vijandelijke kanonnen ook bulderden, dat de granaten midden in de graven terecht kwamen, dat de botten van doden 'vermengd raakten met het vuil der aarde dat in alle vier de windrichtingen werd verspreid - en dat, na enkele weken, het moeras zich sluit over de laatste rustplaats van de soldaat'.

Soldaat Jimmy Smith kreeg het bevel zijn beste vriend Ernie Gays te begraven, de naar eigen zeggen moeilijkste taak die hij tijdens de oorlog had moeten uitvoeren. Hij herinnerde zich, zich een beetje ontdaan te hebben gevoeld. Ofschoon hij normaal vrij gevoelloos was geworden, was het toch anders als je je eigen vriend probeerde te begraven. Het gedolven graf was slechts vier voet diep en het rege granaten in de omgeving. Waarschijnlijk zou zijn vriend niet lang in dat graf blijven liggen. En inderdaad bleek Ernie Gays' graf niet zijn laatste rustplaats. Als zijn lichaam al ooit gevonden is, is het niet geïdentificeerd. Zijn naam is een van de velen in de lijst van vermisten in de begraafplaats te Tyne Cot nabij Ieper.

Dit was meer regel dan uitzondering. De bij Verdun gesneuvelde Herbert Jahn schreef in een brief over een graf met eenvoud-

dig houten kruis, dat hij zomaar ergens had zien staan. De inscriptie was onleesbaar zodat niemand meer kon nagaan wie er lag. Was het een vriend of een vijand? Wisten zijn nabestaanden waar hij lag, wisten ze dat hij was gesneuveld? Het zou niet lang meer duren of elk spoor van het graf zou zijn verdwenen, evenals van de persoon die erin lag.

Te veel doden

Ondanks alles betreft het hier nog de gelukkigen. Bij hen werd tenminste nog gepoogd voor een enigszins individuele begraafplaats te zorgen, al was het dan vaak maar een tijdelijke. De realiteit van de oorlog gaf daar veelal gewoon de kans niet toe. Er vielen simpelweg te veel doden om er altijd op individuele wijze aandacht aan te schenken, hoe gering ook. Als ze al werden begraven, gebeurde het in geïmproviseerde massagraven, met geïmproviseerde kruisen erop. Velen echter bleven ook gewoon op het slagveld liggen. De overlevenden hadden hun handen al vol aan het binnenbrengen van de gewonden, laat staan dat ze tijd vrij konden maken voor het bergen van doden. Dus kwam zelfs van een provisorische begrafenis veelal niets terecht. Improvisatie werd het toverwoord. Zo schreef de Duitse soldaat Alfons Ankenbrand in maart 1915, een maand voordat hijzelf een geïmproviseerde begrafenis verzorgd kreeg, dat hij in Lens een 'lijkenparade' had bijgewoond, waarbij de doden met luid gezang en gejubel in een massagraf werden bijgezet. Aan het front echter was het meer de regel dat de doden uit de loopgraaf gesmeten werden, alwaar ze bleven liggen of door de granaatslagen vanzelf met aarde en modder werden overdekt.

Te Verdun was de lucht van ontbindende lijken een van de eer-

ste zaken die de vers aangerukte troepen opviel. De stank was letterlijk adembenemend, en gaf volgens een anoniem commentaar, zelfs een zekere charme aan de geur van gas. Hier ook moesten de Britten, die altijd hadden gedacht dat ze zelf veel beter voor hun doden zorgden dan hun Franse medestrijders, toegeven dat begraven geen kwestie van 'willen', maar van 'kunnen' was. Niet zelden resulteerde een poging tot begravenis alleen maar in een uitbreiding van het aantal te begraven personen. Het was gewoonweg een stuk veiliger de doden in een canvas zeil te wikkelen en ze over de parapet in een nabije krater te rollen. De Verdun-historicus Alistair Horne:

Er waren er nog maar weinig waarin niet een of ander ijzingwekkend, stinkend overblijfsel van de mensheid ronddreef.

De Britse sergeant Jack Cross maakte gewag van de volgende observatie, tijdens de slag om de Somme, begonnen op 1 juli 1917, de zwartste dag uit de Britse militaire geschiedenis:

Ik zag een aantal brancardiers die de doden oppakten, hen naar de rand van de krater brachten, hen erover heen legden en naar beneden lieten rollen, alwaar ze zichzelf in de kalk begroeven al voordat ze de bodem bereikt hadden.

Korporaal Rupert Weeber was een van degenen die aan deze 'begravenis' meededen. Wat kon hij anders?

Zo ver als het oog reikte lagen er lijken - letterlijk duizenden, precies op de plek alwaar ze de 1e juli waren geraakt. Sommigen hadden geen benen, anderen geen romp, armen zonder romp. Een vreselijk gezicht. Ze waren om en om gedraaid door granaaten nog nadat ze al gestorven waren. We gooiden ze maar ge-

woon in de kraters - we vulden ze op.

Dat de krater niet vol raakte was te danken aan de zwaartekracht. Door het enorme gewicht van de duizenden lijken zonken de rompen, de armen, de benen, de hoofden langzaam weg in de verkrumende kalk.

Weken na de slag van 1 juli 1917 lagen de doden, velen reeds half vergaan, nog steeds open en bloot op het slagveld, soms bedekt met lijken van soldaten die na hen waren gekomen. Te lang en leste werd een heel bataljon als begravenisploeg aangewezen om hen te begraven, waarvan er tijdens het begraven overigens een aantal sneuvelden. Hoewel, begraven? Korporaal Joe Hayes bracht verslag uit.

Het stonk vreselijk. Het was zo verschrikkelijk dat het je gewoon vergiftigde. Een geur van rottend vlees. De oude Duitse linie was bedekt met lijken - (...) allemaal pikzwart. De stank! (...) Kolonel Pinney wist een aantal brancards te bemachtigen en onze taak was het de lijken daarop te leggen en, met een man aan ieder eind van de draagbaar, gooiden we ze in de krater. Er moeten wel meer dan duizend lijken zijn geweest. Ik weet niet meer hoeveel we er hebben begraven. Ik zal de aanblik nooit vergeten. Lijken overal. Ik zal het nooit vergeten. Ik was pas achttien, maar ik dacht: 'Er is iets goed mis hier!'

Het toppunt van onbegraven soldaten vormden wel zij die gesneuveld waren tijdens de eerste slag van Ieper. Soldaten van de derde slag om Ieper, meer dan twee jaar later, konden nog hun onbegraven botten en onvergane medailles zien liggen. Vaak echter verdwenen zij die niet werden geborgen als vanzelf in de modderige bodem of werden zo vermolmd door het aanhoudende granaatvuur dat

ze letterlijk van de aardbodem verdwenen.

Kortom: de doden vormen in een oorlog een gigantisch probleem, een probleem waarvoor zowel uit humanitair als militair oogpunt een oplossing voor gezocht moet worden, maar waarvoor in een beetje fikse oorlog eigenlijk geen oplossing voorhanden is. Althans niet achteraf. Gelukkig werd er op het probleem bij tijd en wijle geanticipeerd. Niet alleen voor de doden werden graven gegraven.

Voorafgaand aan een nieuwe aanval in november 1916, bij de Somme, ontdekte A. Surfleet vers gedolven graven. Zij waren bedoeld voor de doden die zeker zouden gaan vallen.

'Als dat niet gevoelloos is, dan weet ik meer wat dan wel gevoelloos is.'

Leo van Bergen
Free-lance medewerker SVV

THE WINTER GUEST

De Britten blijven scoren

De afgelopen maanden heb ik in deze kolommen al heel wat keren met veel enthousiasme Engelse produkties besproken, en er lijkt geen eind aan te komen aan de revival van de Britse cinema. Na *Brassed Off*, *The Full Monty* en *Carla's Song* reizen we ditmaal in *The Winter Guest* naar Schotland. Alan Rickman is een gerenommeerd acteur die in Engeland zijn strepen op het toneel verdiende, maar die ook onvergetelijke filmrollen speelde in o.a. *Truly Madly Deeply*, *Sense and Sensibility* en *Michael Collins*. In Amerika was hij te zien in o.a. de eerste *Die Hard*-film en in *Robin Hood*, *Prince of Thieves*. In deze beide films speelde hij memorabele slechteriken uit, terwijl hij in z'n Britse films juist meestal aimabele of zachtmoedige karakters uitbeelde. Met *The Winter Guest*, oorspronkelijk een toneelstuk dat Rickman in Leeds en Londen op de planken bracht, debuteert hij als filmregisseur.

Ogenschoijnlijk lijken de gebeurtenissen in *The Winter Guest* in een paar woorden verteld, maar tussen de regels door voelt de goede verstaander de dieper liggende emoties van alle betrokkenen, en de invloed die het wel van de een op het wee van de ander heeft. Aan elk van hen voltrekt zich in de loop van het soms tamelijk cryptische, maar uitermate boeiende verhaal een grote verandering die hun bestaan verder zal bepalen.

Een vrouw rouwt om de dood van haar aanbeden man, en kan de goedbedoelde raadgevingen van haar moeder daarbij niet verdragen. Ze verwaarloost haar opgroeiende zoon, en zoekt vergetelheid in de natuur.

De film is gesitueerd in een plaatsje aan de kust van Schotland waar het zo streng heeft gevoren dat de zee zelfs dicht ligt. De onherbergzaamheid van het landschap correspondeert met de desolate stemming waarin de weduwe verkeert.

Naast de beide hoofdpersonen en de zoon loopt er een aantal aanvullende personages rond in het verhaal. Ze hebben stuk voor stuk een duidelijke inbreng, en vertegenwoordigen met z'n allen vier generaties die op hun eigen manier tegen het leven en de toekomst of het verleden aankijken.

Frances, de hoofdfiguur, is fotograaf. Haar mooie huis hangt nog vol met portretten van haar overleden man. Haar moeder Elspeth komt 's ochtends vroeg door de duinen naar Frances toe, die dan nog in bed ligt en eigenlijk niet wakker wil worden. Er ontspint zich een stroeve conversatie waaruit blijkt dat Frances met het idee speelt om naar Australië te verhuizen, omdat daar niets zal zijn wat haar aan haar echtgenoot herinnert. Elspeth probeert haar dat uit het hoofd te praten, voornamelijk omdat ze zelf aan allerlei kleine dingen merkt dat haar gezondheid achteruit gaat, en ze haar dochter niet kan missen. Uiteindelijk besluiten ze tot een wand-

ling, waarbij Frances misschien weer wat foto's kan maken om haar gedachten te verzetten.

Intussen is zoon Alex benaderd door zijn buurmeisje Nita, dat al langer een oogje op hem heeft. Ze is tamelijk doortastend zodat ze al snel samen in het verlaten huis van Frances belanden. Maar Alex is nog teveel met zijn vader en zijn ongelukkige moeder bezig om de kansen te grijpen die voor hem liggen. Op een wat abstracter niveau spelen twee jongetjes van een jaar of twaalf die spijbelen van school, en twee oudere dorpsgenotes die per bus alle begrafenis in de omgeving afreizen, ook mee in het verhaal.

Voor de cruciale rollen van moeder Elspeth en dochter Frances dacht Rickman onmiddellijk aan Phyllida Law en haar eigen dochter Emma Thompson. Law had de rol van de moeder al op het toneel gespeeld, Thompson had het toneelstuk driemaal gezien en was erg onder de indruk van de regie van Rickman, met wie ze in *Sense And Sensibility* had geacteerd. Hoewel de beide actrices in het gewone leven een totaal andere relatie hebben dan de moeder en dochter in de film, is toch goed te merken dat ze elkaar door en door kennen. Rickman was dan ook erg dankbaar dat ze gezamenlijk in zijn film wilden spelen. Het moet voor de dames overigens ook een groot genoegen zijn geweest om zulk mooi materiaal (het oorspronkelijke stuk werd geschreven door Sharman MacDonald) te vertolken, en dan nog wel tegen het majestueuze decor de Schotse kust in hartje winter. *The Winter Guest* is een prachtige, zeer Europese film vol ingehouden emoties waar talloze toeschouwers iets in zullen herkennen. Ik ben nu al benieuwd of hij bij de Oscar-nominaties in de prijzen zal vallen. U begrijpt: van mij mag het!

Leo van Opzeeland

Film in 't kort

GOODBYE SOUTH, GOODBYE

De Taiwanese Hou Hsiao Hsien kreeg in ons land in kleine kring bekendheid met mooie, redelijk toegankelijke films

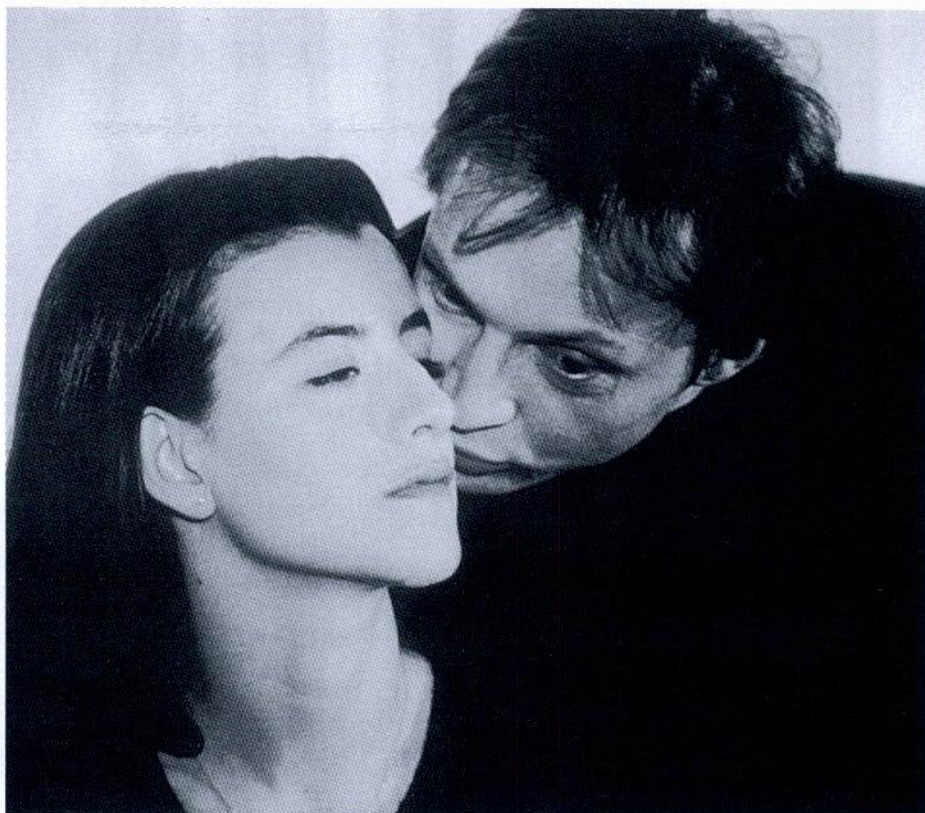

als *The Puppetmaster* en *Good Men, Good Women*. Hij werd er tijdens belangrijke Europese festivals ook uitbundig voor gelauwerd. Met zijn nieuwste film, de eigentijdse produktie *Goodbye South, Goodbye* maakt hij het zijn fans een stuk moeilijker, want er lijkt kop noch staart te zitten aan de belevenissen van een groepje gangsters dat zich op verschillende manieren staande probeert te houden. We zien het stel met elkaar bekvechten, kleine tochtjes met de auto maken en dan weer onderhandelen over oude schulden. De film moet het vooral hebben van de half-documentaire stijl, en van de effectieve verschillen in tempo tussen de diverse scènes.

BREAKDOWN

Terwille van de variatie deze maand ook een hapklare brok uit Amerika. *Breakdown* zit vol opgebouwde spanning, maar heeft natuurlijk wel een happy ending waarbij alle boeven uit de weg zijn geruimd. De held plus wederhelft hebben dan in veel meer dan zeven sloten tegelijk gelopen, maar zijn er toch vrijwel zonder kleerscheuren afgekomen.

Kurt Russell, midden veertig en nog altijd snel en gespierd, is de ideale acteur voor de rol van zelfverzekerde vent die met zijn vrouw in een nieuwe, op afbetaling gekochte auto aan een verhuizing van Boston naar San Diego begint, en door een groepje moderne struikrovers midden in de woestijn in de val wordt gelokt. Als de vrouw is ontvoerd, wordt de man gedwongen zijn bankrekening leeg te halen. Aanvankelijk gelooft de politie ook nog geen woord van zijn verhaal. Veel actie, en een spectaculaire afrekening aan het slot. Een spannend tussendoortje waar je vooral niet teveel over moet nadenken.

L'APPARTEMENT

De internationale pers was unaniem enthousiast over *L'Appartement*, het debuut van de franse cineast Gilles Mimouni die ook het scenario schreef. Je moet als toeschouwer echter wel heel goed bij de les blijven om niet al na een half uur de draad kwijt te zijn. Het begint met de yup Max die een zakenreis naar Tokio laat lopen omdat hij een vroegere vlam denkt te hebben gezien. Tijdens zijn speurtocht komt hij een oude vriend tegen die zelf nogal wat met zijn eigen vriendin te stellen heeft. Sleutels, rode pumps, onderschepte brieven en jaloerse minnaars plus verloofdes maken het er allemaal niet duidelijker op. Gelukkig wordt er erg aardig geacteerd door o.a. Romane Bohringer en Vincent Cassel, en heeft cameraman Thierry Arbogast duidelijk zijn best gedaan om Parijs als decor voor al dit lief en leed zo mooi mogelijk te laten uitkomen. Voor de Francofielen.

Breakdown

SHOOTING FISH

Twee voormalige weesjongens, de Engelsman Jez en de Amerikaan Dylan, bewaren geen erg gelukkige herinneringen aan hun jeugd. Nu ze volwassen zijn willen ze hun droom verwezenlijken: een groot weeshuis waar het wel gezellig is. Daartoe lichten ze al jarenlang op talloze zeer geslepen manieren allerlei Londense rijkards op. Ze hebben het beoogde bedrag bijna bij elkaar, wanneer ze Georgie ontmoeten. Deze studente medicijnen fungeert aanvankelijk als hun secretaresse. Ook Georgie heeft zo haar eigen droom, die merkwaardig genoeg min of meer parallel loopt met die van haar twee onorthodoxe werkgevers. Maar Georgie blijkt ook de bron van heel veel verwickelingen, want ze is verloofd met een onbetrouwbaar sujet. Bovendien is ze zo mooi dat de beide vrienden gelijktijdig hun hart aan haar verliezen... *Shooting Fish* is wat men een verfrissende komedie noemt, met veel eigentijdse trekjes maar doortrokken van de onschuld van de jaren vijftig. Heel leuk voor de verandering.

LvO

Doden op het witte doek

Doden op het witte doek. Ik vind het niet erg om dood te gaan. Het is weer eens wat anders, zei actrice Estelle Winwood kort na haar honderdste verjaardag. Anderhalf jaar later overleed ze. Woody Allen is ook niet bang voor de dood, als hij er zelf maar niet bij hoeft te zijn als het gebeurt. John Cleese vraagt zich af wat hij zal gaan doen nadat hij is overleden, en volgens Francis Ford Coppola is het juist de zekerheid van de dood die het leven tot zo'n avontuur maakt. Cary Grant bleef Brits in al zijn vezels, ondanks zijn carrière in Amerika, want hij zei ooit: Het is zo vervelend dat je niet weet hoe je dood zult gaan. Men wil zijn vrienden tenslotte niet in verlegenheid brengen. Shirley MacLaine gelooft heilig in het hiernamaals. Niemand gaat dood, je verandert alleen van vorm. Een mens is goddelijk, net als alle andere dingen. En Sir Laurence Olivier zag het meest in de manier waarop wilde dieren het doen. Gewoon, wegkruipen in de bosjes als het je tijd is, in plaats van in een bed, met allerlei familieleden die voortdurend je pols komen voelen. Jean-Louis Trintignant is van mening dat je het niet aan het toeval moet overlaten, maar zelf het heft in handen moet nemen als je het welletjes vindt. En Charles Aznavour wil zijn tijd zo intens mogelijk benutten. Als ik eenmaal begraven ben, kan ik lang genoeg uitrusten...

De dood is, net als de liefde, een van de belangrijkste elementen in de film. Of het nu om natuurlijke of om gewelddadige sterfgevallen gaat, in duizenden en nog eens duizenden films speelt de dood een belangrijke rol. Wie echter probeert een lijstje met mooie of memorabele sterfscènes op het witte doek samen te stellen, weet dat dat in feite onbegonnen werk is, want zo'n opsomming is per definitie volkomen willekeurig, en zeer persoonlijk. En er één noemen betekent onvermijdelijk er honderden en nog eens honderden weglaten. We gaan het toch pro-

beren, omdat soms alleen een mooie sterfscène een film al de moeite waard kan maken.

Een gewelddadige dood levert natuurlijk vaak de meest spectaculaire scènes op. Denk om te beginnen eens aan de manier waarop Faye Dunaway en Warren Beatty aan het slot van **Bonnie and Clyde** in hun auto met kogels worden doorzeefd door een groep verbeterde politiemannen, die al maanden vergeefs op dit misdadige stel hadden gejaagd. Eerder in de film is Gene Hackman dan al, na een doodstrijd van uren, aan schotwonden bezweken. De film over het legendarische paar maakte diepe indruk, en betekende zowel voor Dunaway als voor Hackman een enorme impuls in hun carrière. In **Easy Rider**, de film van de jaren zestig die al heel snel tot de klassiekers werd gerekend, komen de drie protagonisten ook gewelddadig aan hun einde, eenvoudigweg doordat de mensen nog niet toe waren aan zulke vrije geesten, en eenvoudigweg uit de weg ruimen waar ze in feite bang voor waren. Ook Al Pacino wordt op een uitermate gewelddadige manier in zijn eigen imposante villa neergeschoten door de politie in **Scarface** van Brian De Palma. En wie kan ooit vergeten hoe Marlon Brando aan het eind van de eerste **Godfather**-film in de boomgaard neervalt en overlijdt, terwijl hij met zijn kleinzontje speelt? Maar ook de dood van de nietsnut Fredo, die in deel 2 op bevel van zijn eigen broer Michael in een bootje midden op een meer wordt neergeschoten is onvergetelijk. Wie de film eenmaal heeft gezien, vergeet die specifieke scène nooit meer. In deel 3 van diezelfde klassieke misdaad-trilogie overlijdt ook Pacino, de dan regerende Godfather, aan het slot. Hij glijdt eenvoudig van zijn stoel, terwijl zijn hondje door het beeld loopt. Hij is nooit meer over de dood van zijn dochter heengekomen. Die scène is een van de mooiste die ooit op het

witte doek te zien is geweest: de kogel die bestemd was voor de Godfather treft zijn aanbiden dochter Mary, nadat de familie in een theater op Sicilië een opera heeft bijgewoond waarin zoon Anthony debuteerde als zanger. Pacino buigt zich over zijn kind heen, beseft dan dat ze dood is en opent zijn mond in een schreeuw die wel een minuut duurt zonder dat er enig geluid uit zijn keel komt. Ik heb het tafereel inmiddels tientallen malen gezien en het is elke keer opnieuw even aangrijpend!

Ook **The Untouchables** van Brian de Palma kent een scène die onveranderlijk imponeert in al z'n gruwelijke schoonheid. Robert DeNiro heeft zijn nietsvermoedende vazallen aan een diner genood, en begint aan een toespraak over teamgeest en saamhorigheid. Opeens haalt hij een honkbalknuppel te voorschijn en slaat een van zijn ondergeschikten de hersens in. Terwijl het hoofd op het witte damast valt en het bloed eruit begint te stromen, schakelt de cameraman over op een camera die hoog boven het tafereel hangt, waardoor je als toeschouwer een nog beter zicht hebt op de van schrik verstijfde gasten en de zich langzaam verspreidende bloedvlek.

Quentin Tarantino was een van de weinigen die beseft dat de dood niet altijd zo genadig is om snel toe te slaan. In zijn debuut **Reservoir Dogs** laat hij een aangeschoten undercover agent, Tim Roth, de hele film lang doodbloeden. Een andere zeer indrukwekkende, gewelddadige sterfscène komt voor in de ultieme Vietnam-film **The Deerhunter**. Christopher Walken, volkomen dolgedraaid door zijn ervaringen in de oorlog, is in Vietnam gebleven en vult zijn dagen met Russische roulette. Juist als zijn vriend Robert DeNiro is gearriveerd om te proberen hem mee naar huis te krijgen, slaat het lot toe: hij richt het pistool op zijn slaap en valt dood neer.

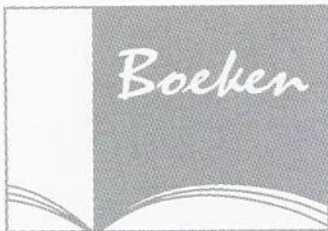

Mooie, poëtische sterfscènes zijn er ook genoeg te genieten. **Death in Venice** van Luchino Visconti is een van de prachtigste films die ooit over de dood zijn gemaakt. In de film speelt Dirk Bogarde een componist die naar Venetië reist. Daar blijkt de pest te zijn uitgebroken, maar Bogarde wil niet vluchten omdat zijn oog is gevallen op een rijke Zweedse jongen die hij als de belichaming van de ultieme aardse schoonheid beschouwt. Hij sterft aan het slot, zittend in een strandstoel, en begeleid door de muziek van Mahler die de hele film door de melancholische sfeer al heeft onderstreept. En denk eens aan **Once Around**, de film van Bille August waarin Richard Dreyfuss de rijke, opdringerige maar uitermate warmhartige echtgenoot van Holly Hunter speelt die, in een bontjas in zijn rolstoel op het ijs, langzaam wegglijdt in de dood, terwijl hij zijn baby in zijn armen houdt en zijn vrouw rondjes om hem heen schaatst. De film was niet echt belangrijk, maar die scène staat na jaren nog overeind. En vergeet **Terms of Endearment** niet, waarnaar hele volkstemmen saamhorig snotterend hebben zitten kijken. Aan het slot sterft Debra Winger aan kanker, drie jongere kinderen achterlatend. Haar sullige man Jeff Daniels, die steeds aan haar bed heeft gewaakt, is natuurlijk juist even in slaap gevallen als ze de laatste adem uitblaast. En dan is daar een van de beroemdste sterfscènes van het witte doek: de genadige dood van Jack Nicholson aan het slot van een van de beroemdste drama's uit de filmhistorie, **One Flew Over The Cuckoo's Nest** van Milos Forman. De artsen hebben de opstandige vrijbuiters Nicholson eindelijk kleingekregen door lobotomie op hem toe te passen. Zijn vriend, de indiaan Chief, kan niet toelaten dat Nicholson als een plant verder zal leven en drukt hem een kussen op zijn gezicht. Daarna rukt hij een was-

tafel uit de vloer, gooit die door een ruit en rent de nachtelijke vrijheid tegemoet. Genadig is ook de zelfgekozen dood van de vijf meisjes uit **Five Girls And A Rope**, een kleine Chinese film over vijf tieners die liever sterven dan dat ze beginnen aan een leven als getrouwde vrouw in een land waarin de vrouw nog minder waard is dan een hond. Het beeld van die vijf in het rood geklede, bungelende lijfjes vergeet je niet makkelijk. Hilarisch en uitermate origineel geënceneerd is het vrijwillige einde van Charles Durning in **The Hudsucker Proxy** van Joel en Ethan Coen. Hij is directeur van een groot bedrijf, maar heeft er genoeg van en glijdt, na een aanloop over een enorme, gewreven vergadertafel, dwars door een enorm ruit naar buiten. Ook in de bejubelde thriller **Fargo**, eveneens van de Coens, duikt de dood meer dan eens op, en steeds in situaties die even grotesk als bloedstollend zijn. Ook door de doodstraf zijn heel wat beroemdheden op het witte doek gestorven. Recentelijk was het nog Sean Penn die in het bejubelde drama **Dead Man Walking** sterft door een dodelijke injectie. En al was hij schuldig aan twee brute moorden, de discussie over het fenomeen doodstraf was, ook in Amerika zelf, na die indrukwekkende film weer helemaal open! Vanzelfsprekend mogen we ook onze vaderlandse doden niet vergeten. Denk aan **De Lift**, de eerste film waarmee Dick Maas het land veroverde, en waarin een lift die op hol is geslagen, de nodige bloedige slachtoffers maakte. Ook in **Amsterdam** maakte Maas duidelijk dat hij weet hoe hij zijn publiek aan het schrikken moet maken. En wie weet niet meer hoe onherroepelijk de dood de aanstekelijke liefde tussen Rutger Hauer en de pas ontdekte Monique van de Ven inhaalde in

Turks Fruit, een van de best bezochte en nog altijd mooiste film van eigen bodem, van de hand van Paul Verhoeven? Grimmig en indrukwekkend was de moord die drie gefrustreerde vrouwen pleegden op een weerloze winkelier in de feministische eersteling van Marleen Gorris, **De Stille Rond Christine M.** En hartverscheurend was het om te zien hoe Monique van de Ven een moeder speelde wier baby dood ter wereld komt in **Romeo**. De nieuwste vorm van sterven, aan Aids, kwam schitterend aan bod in een van de eerste films over dat onderwerp, **Longtime Companion**, en ook in **Philadelphia** waarin Tom Hanks een indrukwekkende rol speelde als zieke advocaat die niet accepteert dat hij vanwege zijn ziekte ontslagen wordt. Voor veel ouderen was de dood van de moeder van **Bambi** in hun jeugd, in een van de vroegste en mooiste tekenfilms aller tijden, een van de eerste confrontaties met het 'echte' leven. Maar laten we besluiten met het mooiste sterfgeval van het witte doek, omdat de dode daarin weer tot leven komt. **E.T.**, de kleine buitenaardse vriend van de eenzame Eliot, lijkt te zijn bezweken aan wat hem op aarde is aangedaan. Maar hij staat weer op uit de tank waarin hij door meedogenloze wetenschappers was opgebaard, en wordt door zijn vriendjes per fiets naar zijn eigen ruimteschip gereden. Veel toeschouwers trokken parallelen tussen het geesteskind van Steven Spielberg dat zowel kinderen als volwassenen overal ter wereld tot tranen wist te ontroeren, en Jezus Christus. En waarom ook niet? In Hollywood kan tenslotte alles.

LvO

Euthanasie, waar hebben we het eigenlijk over?

Het recht om zelf over je leven te beschikken, zelf te bepalen hoe je je leven vorm wilt geven, staat als beginsel van humanistisch denken altijd vooraan in publicaties. Logisch: als je geen hogere macht erkent, die invloed uitoefent op het leven van de mens, dan zal die mens het zelf moeten doen. *Eigen keuzes maken, Wat vind je er zelf van, Je leven zelf inrichten.....*, het zijn lang niet alleen de (bewuste) humanisten die dit soort termen gebruiken. Zolang het om het leven gaat zullen maar weinig mensen hier bezwaar tegen hebben, immers ook zij die volgens wetten en regels van een godsdienst leven maken daarmee een eigen keuze, luister maar naar de EO.

Zodra het om de grens tussen leven en dood gaat worden de opvattingen anders, en het gesprek moeilijker. Als het leven ervaren wordt als van oorsprong afkomstig van of gegeven door een hogere macht dan kun je daar, ook al gaat het om je eigen leven, niet zo maar een einde aan maken. Over abortus laat de discussie telkens weer op en over euthanasie is het laatste woord nog niet gezegd. Ook humanisten discussiëren mee, met een geheel eigen invalshoek.

Ook als is het de mens zelf die over het eigen leven beschikt, over vorm en inhoud, dan betekent dat niet dat hij of zij over het leven van een ander zonder meer kan beschikken. We doen dat natuurlijk wel, in die zin dat alleen al onze aanwezigheid invloed heeft op de mensen om ons heen, maar echt beschikken over leven en dood is heel wat anders. Voor alle mensen die het leven waardevol vinden, om wat ze meemaken, voelen, zien, maken, zou het dat voor alle anderen net zo waardevol moeten zijn. En of je nu een zwan-

gerschap afbreekt of een einde maakt aan het lijden van een zwaar zieke, je maakt het definitief onmogelijk dat dat leen waardevol kan worden voor de mens om wie het gaat. Humanisten denken dus niet zo simpel over zaken als abortus en euthanasie. Wel hechten ze groot belang aan de mening, het gevoel van de mensen om wie het gaat en aan zeer grondige afweging van medische, psychische en geestelijke factoren.

Het gaat om de vorming van de eigen mening en het gesprek dat mensen met elkaar voeren om die mening zo gefundeerd mogelijk te laten zijn. Dat is er niet eenvoudiger op geworden. We spreken allang niet meer alleen over de oudere die na een lang leven ondraaglijk lijdt en zelf helder genoeg is om de vraag om euthanasie te stellen. Het gesprek gaat over demente bejaarden die deze vraag niet kunnen stellen, al dan niet in het bezit van een euthanasie verklaring, over ongeneeslijk ziek te vroeg geboren baby's, wie een leven van pijn en invaliditeit, vaak ook geestelijk, te wachten staat. En, nog moeilijker, over mensen in zodanige psychische nood die hulp wensen bij het beëindigen van het eigen leven.

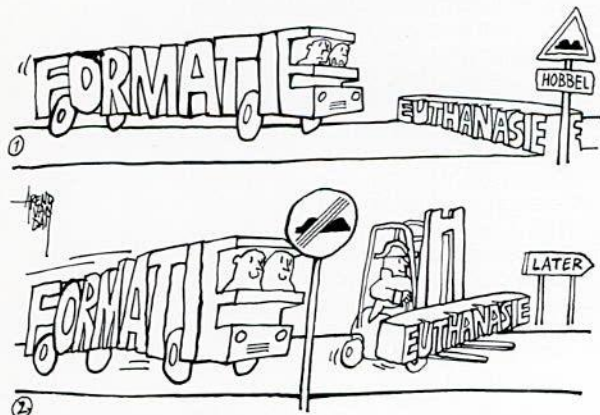
In het gesprek over dit onderwerp blijkt iedereen zijn grenzen te hebben: dan komt er een voorbeeld, of het nu over de baby of over de bejaarde gaat, waar het gevoel naar boven komt: zo ver mag een mens niet gaan in het beschikken over het leven van een ander. En vaak weet je niet waarom juist dit voorbeeld te ver gaat.

De samenleving wordt er niet makkelijker op. Door de vooruitgang van technische mogelijkheden kunnen mensen in leven blijven van wie dat vroeger voor onmogelijk gehouden werd. Tegelijkertijd weet iedereen dat wij samen de kosten daarvan dragen en wil men daar ook wel iets over te zeggen hebben. En de meest ellendige situaties blijven onderwerp voor zoiets als emotie-TV. Op een of ander moment krijgen we er allemaal mee te maken, dat is zowat de enige zekerheid die je hebt.

Het november 1996 verschenen boek "Het laatste oordeel" geeft een overzicht van de mening van het Nederlandse volk over allerlei nieuwe vormen van levensbeëindiging. Ook voor degenen die de tabellen en de meer technische passages over de onderzoeken zelf niet willen lezen, is dit boek dat helpt bij het eigen denken over euthanasie, hulp bij zelfdoding, de pil van Drion. De Nederlandse bevolking blijkt goed na te denken en goed op de hoogte. Er wordt scherp onderscheid gemaakt tussen wat nog net wel en wat niet meer kan. Het boek kan een waardevolle steun zijn bij het eigen denken en dus bij een goede oordeelsvorming over ons aller leven en het einde daarvan.

Joop van Holsteyn, Margo Trappenburg: Het laatste oordeel. Mening over de nieuwe vormen van euthanasie. Ambo, Baarn 1997. f 29,90. (JM)

Joan Merens

Heel soms, maak je zo iemand mee.
 iemand die het leven helemaal "uit" heeft.
 Alles lijkt te hebben door-leefd:
 de meest ellendige ziekten of droeve verliezen.
 Ervaringen die helemaal genoten zijn:
 genegenheid, liefde, verbondenheid.

Heel soms, maak je zo iemand mee.
 iemand die klaar is zijn leven los te laten:
 vrienden, bekenden, familieleden verloren heeft.
 Verloren heeft de ideeën of overtuigingen
 waarin zijn wereld te plaatsen was.
 Als een vreemde in zijn omgeving durft te staan.

Heel soms, maak je zo iemand mee.
 iemand die actief gaat loslaten,
 anderen en zichzelf.
 iemand die gaat loslaten

zekerheden over leven of dood.
 iemand die gaat loslaten
 de vaststaande meningen over zichzelf.

Heel soms, maak je zo iemand mee.
 'n Mens die alles aan zekerheid prijs geeft
 alles tot vraag laat worden.
 Zichzelf, leven of wereld
 uiteen laat vallen
 tot de molekulen die we stof noemen.
 Zich overgeeft aan de leegte van de dood.

Heb jij zo iemand wel eens meegemaakt?
 Niet beangstigend, heel natuurlijk, zo vanzelf.
 Indrukwekkend.
 Of niet soms?

Steven

Raadslieden – waar en wie

Bureau	Naam	Telefoon bureau	MDTN	Telefoon privé
Oirschot	I.L. (Immy) Beijer	040-2664697	* 06 - 549 - 4697	073-6445711
Schaarsbergen	J. (Jacques) van den Blink	026-3532781/2776	* 06 - 564 - 2776	0575-530937
Den Helder	C.C. (Tineke) Dekker-Hundling	0223-657520	* 06 - 209 - 57520	0299-403525
Steenwijk	A.B. (Adri) van Deurzen	0521-348194	* 06 - 532 - 8194	0522-262273
Curaçao	M. J. (Marias) van Dorp	00-59994637136		00-59994658948
Den Helder	J. (Joop) Flokstra	0255-516282	* 06 - 219 - 282	072-5747508
Den Helder	R. P. (Rob) Geene	0223-652405	* 06 - 209 - 52089	0223-644487
Apeldoorn (KMar)	J.J. (Jaap) Geuze	055-3573741		030-2343235
Assen	L. W.A. (Bart) Hetebrij	0592-358573	* 06 - 541 - 8573	0516-513579
Breda/Weert	C. (Carine) van Hinte	076-5273607+0495-582811		0499-571843
Doorn	A.H.T. (Ad) Hornis	0343-471210/209/208	* 06 - 202 - 764	030-2937808
Schaarsbergen	J.M. (Joost) van Langen	026-3533377	* 06 - 564 - 2776	0317-410205
Oirschot	L.L.P. (Loek) de Leeuw	040-2664697	* 06 - 549 - 4697	0418-673703
Seedorf	B.J.T. (Ben) van der Linden	004942817510, tst. 2288	* 06 - 894 - 2288	00-49476173578
Ermelo	B.M. (Beernoud) Moojen	0341-477723	* 06 - 533 - 7723	035-6234907
Rheindahlen	J.G.J. (Jan) Nauts	00-492161551884		00-49-24345995
Amersfoort	K.S. (Kees) Roza	033-4606663	* 06 - 500 - 7051	020-6323785
Steenwijk	P.G. (Paul) Smits	0521-348750/348754	* 06 - 532 - 8754	0521-343384
Volkel/De Peel	G. (Gerard) Snels	0493-598872	* 06 - 509 - 8872	024-3229069
Ede	M. (Marijke) van de Stigchel-Wijngaard	0318-681258	* 06 - 678 - 1258	0318-591675
Woensdrecht	J. P. (Joke) van Straaten	0164-692977/2654	* 06 - 504 - 692 - 977	010-4362192
Seedorf	J.W.F. (Jan) Sulman	00-4942817510, tst 2286	* 06 - 894 - 2286	00-4942818445
Leeuwarden	G.J. (Gerrit) Vlietstra	058-2346826	* 06 - 519 - 6826	0511-472385
Rotterdam	M.C. (Mart) Vogels	010-4539341/281	* 06 - 213 - 341/281	0118-629844
Hoofdkrijgsmacht- raadsman	J. P. (Joost) de Vries	030-6914436	faxnummer: 030-6918998	026-3519188
Plv. HKRM	J.J. (Joan) Merens	030-6914436	faxnummer: 030-6918998	026-3629745
	K. (Klazien) van Brandwijk-Wiltjer			via bureau HKRM
Coornherthuis (raadsman)	J. (Jan) den Boer	030-6914060		0321-318934
(raadsvrouw)	K. (Karen) Joachim	030-6914060		020-4904824
(raadsvrouw)	I.P. (Irma) Ouwehand-Jacobs	030-6914060 of 6920906 (Ego)		033-4557722
(raadsvrouw)	A.C.E. (Anita) Witten	030-6914060		0343-454645

DIT HAD IK JE ALTIJD
AL WILLEN ZEGGEN WILLEM,
IK VOND JE EEN FIJNE VENT

